

Quatre itineraris
per les Illes Balears

Ruta de les Homilies d'Organyà

© Govern de les Illes Balears. Conselleria de Fons Europeus, Universitat i Cultura.
Direcció General de Política Lingüística

Textos: David Paloma

Disseny editorial i maquetació: Jordi Vilanova (jordivilanova.com)

1a edició: març de 2023

Aquesta obra està subjecta a una llicència Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional de Creative Commons, d'acord amb la qual es permet la reproducció, distribució i comunicació pública de l'obra sempre que se'n citin l'autor i l'editor i no es faci un ús comercial.

Podeu consultar més informació sobre la llicència a: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>.

Podeu consultar la llicència completa a: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>.

No es pot definir amb exactitud quina és la data de naixement de la llengua catalana. Tanmateix, estudis recents han demostrat que cal acostar-la al segle IV i no als segles VII-VIII com s'havia cregut. Pel que fa a la llengua escrita, durant molt de temps s'ha considerat que el text escrit en català més antic eren les Homilies d'Organyà, un aplec de sermons originals llatins traduïts al català datat aproximadament en el segle XIII descobert a la rectoria de Santa Maria d'Organyà el 1904. Fa poc s'ha sabut que n'hi ha un de més antic, el Llibre Jutge de la Seu d'Urgell, una còpia en català de la segona meitat del segle XI del Liber Iudiciorum o Codi de Recesvint, el codi de lleis got vigent fins al segle XIII, copiada pel prevere de Santa Maria d'Organyà.

Sigui o no sigui el text més antic en català, és indubtable que les Homilies d'Organyà conserven un valor simbòlic respecte de la llengua catalana, reforçat pel fet de ser uns textos adreçats al poble i amb la mateixa procedència territorial, la qual cosa els permet continuar representant el naixement de la llengua catalana.

Així, podem situar aproximadament on i quan es va originar la llengua catalana escrita, però també és important mostrar com aquesta llengua s'ha anat configurant en els diferents indrets que conformen el seu territori històric. La Ruta de les Homilies d'Organyà és una ruta de la llengua catalana, un trajecte pels territoris de parla catalana que inclou llocs emblemàtics que han contribuït a configurar el català amb l'objectiu de reforçar el compromís ciutadà amb la llengua i enfortir els lligams entre els diversos indrets on es parla.

Es tracta d'una iniciativa de l'associació Amics de les Homilies d'Organyà que es va assumir des dels governs dels principals territoris de parla catalana: la Generalitat de Catalunya, la Generalitat Valenciana i el Govern de les Illes Balears, i que hem volgut fer igualment extensiva a la resta d'institucions de les Illes Balears.

La Ruta de les Homilies d'Organyà ens permet descobrir referents de la llengua catalana: llocs, esdeveniments i persones que han ajudat a configurar la llengua en la seva riquesa actual. Els diferents punts emblemàtics de la Ruta es distingeixen amb un monòlit obra de l'escultor Ramon Maria Jounou, que fan encara més visible el projecte.

El Govern de les Illes Balears ha volgut ampliar el disseny inicial i fer presents les quatre illes a la Ruta. És per aquest motiu que s'ha alçat un monòlit commemoratiu a Palma, a Maó, a Eivissa i a Sant Francesc de Formentera. Igualment, s'ha creat un itinerari cultural vinculat a la llengua catalana per a cada illa. En aquesta publicació trobareu els quatre itineraris de la Ruta de les Homilies d'Organyà a les Illes Balears, configurats a partir de diferents motius.

Us convidam a descobrir personatges, indrets i curiositats al voltant del català a través dels diferents itineraris de la Ruta de les Homilies d'Organyà que recorren el paisatge insular de la llengua catalana.

Beatriu Defior

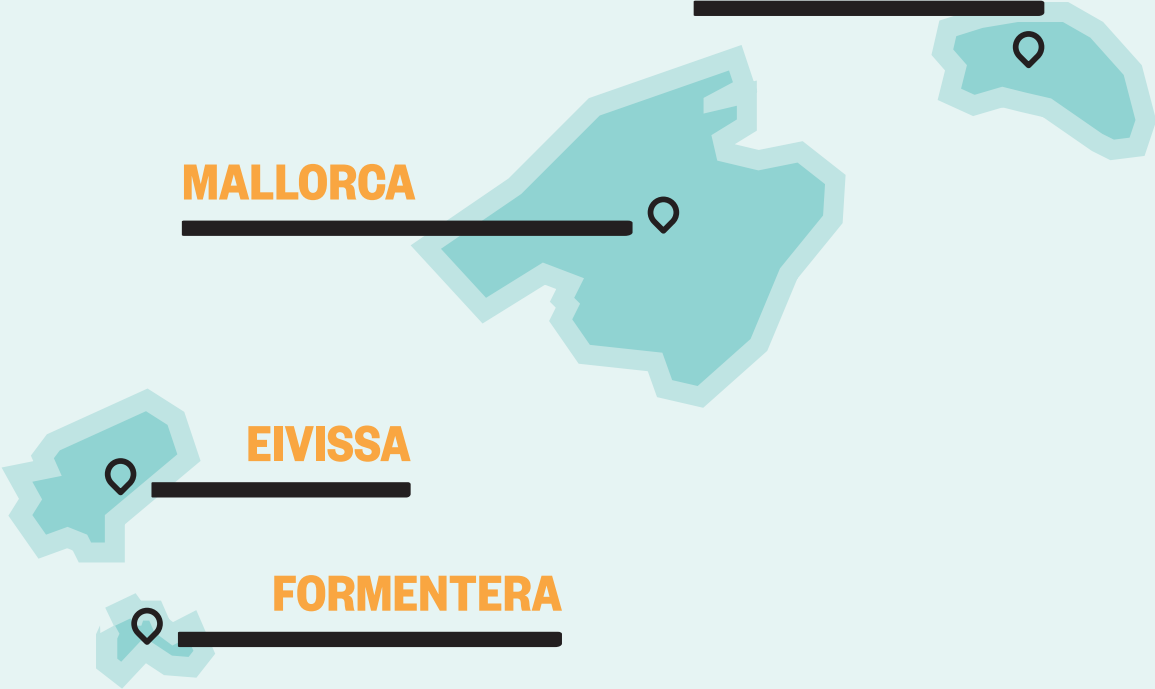
Directora general de Política Lingüística
Govern de les Illes Balears

MENORCA

MALLORCA

EIVISSA

FORMENTERA

Sumari

Itinerari 1. MALLORCA

«La consciència lingüística»

7

Itinerari 2. MENORCA

«El manteniment de la normalitat lingüística»

23

Itinerari 3. EIVISSA

«Identitat i tradició»

35

Itinerari 4. FORMENTERA

«La petja lingüística»

45

MALLORCA

Palma. Passeig de Sagrera.

MENORCA

Maó. Parc de Rochina.

EIVISSA

Eivissa. Carrer de Jaume I.

FORMENTERA

Sant Francesc. Avinguda de Porto-salè.

Itinerari 1. MALLORCA

«La consciència lingüística»

○ **Aeroport i port de Palma**

○ **Monestir de Santa Maria de la Real**

○ **Miramar**

○ **Puig de Randa**

Santuari de Cura

○ **Manacor**

Obelisc d'Alcover

Institució Pública Antoni Maria Alcover

○ **Palma**

Ca n'Alcover / Església de Santa Eulàlia

Plaça Major / Ajuntament / La Seu

Passeig de Sagrera / Basílica de Sant Francesc

PRIMERA PARADA

📍 Aeroport i port de Palma

El 2016 es va commemorar el 700è aniversari de la mort de Ramon Llull. Aquell any, entre moltes accions d'índole ben diversa, es va presentar un Airbus 330-200 amb un nom gravat al capdavant de l'aeronau, just davall de les finestretes dels pilots: *Ramon Llull*. Les autoritats responsables de l'acord, que van ser el Bisbat de Mallorca i la companyia Air Europa, van fer diferents parlaments. Una idea va ser present en totes les intervencions: Ramon Llull va ser un gran viatger.

Detall del ferri *Ramon Llull*.

Fotografia: adaptada de Tsushima (CC BY); font: [Wikimedia Commons](#).

A banda de ser un bon viatger per Europa i per la Mediterrània, Llull es va arribar a convertir en un dels intel·lectuals més universals de l'edat mitjana. Va néixer en un gresol de cultures i es va impregnar de pensaments molt diferents, però la seva llar va ser, indiscutiblement, Mallorca. En aquell temps, viatjar era una aventura complexa: a peu, dalt de cavall, en vaixell... Quan anaven en vaixell, sempre que podien anaven seguint la costa i, així, si s'acostava mal temps, podien entrar en algun port. Si calia anar mar endins, el sol els guiava de dia i les estrelles, de nit. També Ramon Llull dona nom a un dels vaixells de la companyia naviliera Balearia. El ferri ràpid *Ramon Llull* va ser avarat l'octubre del 2002.

Arribam a Mallorca, doncs, i ens podem sentir al centre de la gran figura de Ramon Llull, que va fer aportacions en tots els camps del coneixement de la seva època: la teologia, la filosofia, el dret, la medicina, l'astronomia, la retòrica i la lògica. L'originalitat de la seva producció va atreure nombrosos pensadors posteriors a Llull, com Bruno o Leibniz. A més, Llull se situa entre els precedents més il·lustres de la combinació informàtica.

Alhora, va alçar una obra literària que va marcar el principi de la tradició literària catalana i la creació d'un model de llengua moderna, amb títols tan coneguts com *Blanquerna*, el *Llibre de les bèsties* i el *Llibre de gentil*. Llull va ser un personatge excepcional. Va escriure centenars de títols, fent servir el llatí (tal com corresponia a l'època) però també l'àrab, l'occità i, per descomptat, la seva llengua natal, el català, un fet gens habitual en aquell moment, motiu pel qual se'l considera un dels primers autors europeus a emprar una «llengua vulgar» per escriure obres cultes.

Quan Llull va néixer a Palma el 1232 o 1233 (no se sap ben bé l'any), en una casa situada a prop del

que actualment és l'angle nord de la plaça Major, era habitual sentir-hi parlar àrab. Jaume I havia conquerit l'illa als musulmans el 1229. Igualment, no era estrany sentir parlar català al nord de l'Àfrica. D'una banda, els catalans tenien Tunis com una mena de paradís amb magatzem i capella, on residia un cònsol que gestionava els afers legals i comercials. D'altra banda, la milícia del soldà també la formaven mercenaris catalans.

Ramon Llull va recórrer milers de quilòmetres per promulgar el seu mètode filosòfic i teològic, per aconseguir el finançament de reis i papes, i així mateix per inculcar la fe cristiana a musulmans i jueus. Tan bon punt Llull posava els peus en terra musulmana, s'afanyava a parlar amb experts de l'Alcorà per convèncer-los de la bondat de la fe

cristiana. Val a dir, però, que aquestes «converses» no solien acabar gaire bé.

Per a Llull, qualsevol racó era bo per escriure. Ho va fer en convents plens de pau i tranquil·litat i dalt de vaixells que el duïen a Tunis, on temia que poguessin pegar-li i fins i tot matar-lo per les seves idees. Era un home místic, però també d'acció, capaç de transformar la tensió en creació. Era extraordinari i, tal com ell mateix admetia, potser tenia un «punt de folia».

Són diversos els llocs de Mallorca amb petjada lul·liana. Visitarem els principals: Santa Maria de la Real, el santuari de Cura, Miramar i la basílica de Sant Francesc. Anem-hi.

Curiositats

La Biblioteca de Catalunya disposa d'una extensa col·lecció de manuscrits i d'impresos de i sobre Ramon Llull, amb testimonis que van des de final del segle xv fins a l'actualitat. Així mateix, el Fons Llull, custodiat a l'Arxiu Històric de Vilassar, conté més de 300 pergamins, a més de documentació en paper, manuscrits i impresos que ajuden a conèixer la història de la cultura catalana medieval i renaixentista.

SEGONA PARADA

Monestir de Santa Maria de la Real

Ramon Llull va ser instructor, majordom i menescal de Jaume II, quan aquest era administrador de Mallorca i, més tard, quan en va ser el rei. Llull tenia un bon patrimoni per administrar i una bona relació amb el poder. Es va casar amb Blanca Picany i va tenir dos fills: Magdalena i Domènec.

Llull feia una vida frívola i una mica luxuriosa —dit per ell mateix— fins que se'n va penedir. Resulta que quan tenia trenta anys se li va aparèixer Crist clavat a la creu. La visió se li va tornar a repetir, experiència que el va preocupar moltíssim. Al capdavall va interpretar que havia d'abandonar la vida mundana i dedicar-se únicament a servir Déu. L'encàrrec que li «va entrar al cor» va ser convertir els infidels. Havia d'escriure el millor llibre per demostrar de manera irrefutable els dogmes de la fe cristiana. Havia de treballar per alçar monestirs en què es poguessin formar missioners, la qual cosa volia dir, també, ensenyar-los la llengua dels infidels.

El fet és que, al cap de poc temps, Llull es va vendre les seves propietats (excepte una petita part que va deixar a l'esposa i els fills) i es va convertir en un home religiós, que vestia pobrament i que duia una barba molt llarga.

Es va passar uns deu anys formant-se i fent vida contemplativa, sempre a Mallorca. Va freqüentar l'abadia cistercenca de Santa Maria de la Real i, més tard, va viure sol al puig de Randa.

Sobre el monestir de la Real, hem de dir que va ser construït al cap de poc temps que Jaume I conquerís Mallorca. El monestir és al nord de Palma, entre les carreteres d'Establiments i de Valldemossa. El Consell Insular de Mallorca va declarar el monestir bé d'interès cultural. Si entrem fins al claustre, hi veurem el monument, fet amb pedra de Santanyí, que Ramon Llull hi té dedicat. És obra d'Andreu Orell Salvà, que va representar el beat agafant el *Llibre d'Ave Maria*.

El monument de Ramon Llull de Santa Maria de la Real és fet amb pedra de Santanyí.

Fotografia: Jbarberà (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

Llegim com explica Llull mateix el canvi de vida que va experimentar de manera sobtada. Són versos de l'obra del *Desconhort*.

«Quan fui gran e sentí del món sa vanitat,
comencí a fer mal e entrí en pecat,
oblidant Déu gloriós, seguint carnalitat;
mas planc a Jesucrist per sa gran pietat,
que es presentà a mi cinc vets crucificat,
per ço que el remembràs, en en fos enamorat
tan fort, que eu tractàs com Ell fos preïcat
per tot lo món, e que fos dita veritat
de la sua Trinitat e con fo encarnat;
perquè eu fui espirat e en tan gran volentat,
que res àls no amé mas que Ell fos honrat,
e adoncs comencí con lo servís de grat.»

Curiositats

El 1295 Ramon Llull va escriure l'obra rimada del *Desconhort* perquè així fos més fàcil que els joglars la memoritzassin i la difonguessin. Hi expressava el desconsol perquè el seu projecte no tenia, en aquells anys, l'acceptació que esperava.

En el monestir de la Real hi destaca la Biblioteca Balear, tancada durant força anys, però finalment oberta a investigadors gràcies al Consell de Mallorca. Recull un conjunt monumental de 14.000 monografies i una col·lecció de 400 manuscrits. Hi destaquen el *Llibre del Consolat de Mar* (1385); el *Llibre extraordinari de la cort de l'abat de la Real* (1615); la *Història de Mallorca*, de Bonaventura Serra (1771), i sobretot una col·lecció d'obres lul·lianes.

TERCERA PARADA

◉ Miramar

Entre els segles XIII i XIV, la cultura urbana va configurar l'Europa occidental. I les llengües vernacles van anar ocupant un lloc en la vida social i també en l'escriptura.

La llengua catalana, per exemple, es va començar a fer servir per a llibres de gran format. Se'n conserven de tema jurídic, com els *Usatges* de Barcelona o els *Costums* de Tortosa; de caràcter tècnic, com les dues versions de la *Cirurgia* de Teodorico dei Borgognoni; de contingut devot, com les traduccions de la *Llegenda àuria*, de Iacopo de Varazze, o els *Diàlegs* de sant Gregori; també d'història, com la *Crònica* de Bernat Desclot.

Les obres de Ramon Llull se situen justament entre els segles XIII i XIV (entre 1271 i 1315, concretament), i pertanyen, doncs, tant als inicis de la literatura catalana —tot i que Llull no va escriure literatura en sentit estricte— com de la producció científica en una llengua romànica. Però també se situen en un programa missioner, per a la realització del qual Llull es va valer de les llengües que tenia a l'abast. El català, que era la seva llengua materna, hi tenia un bon pes.

Sabem que l'estiu de l'any 1300 Llull estava escrivint una part dels *Principia Philosophiae*, però va haver de deixar de banda aquesta obra perquè «estava ocupat en l'estudi de l'àrab».

El fet és que Llull havia de tenir cura de l'escola de missioners de Miramar, a Valldemossa, que ell mateix havia fundat el 1276 amb el suport del rei Jaume II. Hi residien una dotzena de monjos franciscans que, amb l'ajuda de Llull, aprenien àrab i també l'art que els havia de dur a convertir infidels al cristianisme.

Miramar és un lloc singular del vessant marítim de la serra de Tramuntana. Se situa en el camí cap a Deià (km 67,5 de la carretera Ma-10), entre les possessions de l'Estaca i de Son Marroig. Es tracta d'un paratge de gran bellesa, un balcó privilegiat sobre la Mediterrània. Aquí hi trobarem una finca

La capella de Miramar.

Fotografia: José Luis Filpo Cabana (CC BY); font: [Wikimedia Commons](#).

i també un museu dedicat a Ramon Llull. L'interior de la casa conserva l'antic terra del monestir i la cuina dels monjos. A l'exterior, la vista és fantàstica.

Llegim els versos següents de Ramon Llull en què parla de Miramar:

☺ Remembrant han frares menors
lo Salvador, qui volc vestir
ab si lo sant religiós,
e han fait Miramar bastir
al rei de Mallorca amorós.

Lo monestir de Miramar
fiu a frares menors donar
per sarraïns a preïcar.
Entre la vinya e el fenollar
amor me pres, fé'm Déus amar
e entre sospirs e plors estar. ☺

Curiositats

A finals del segle xv es va instal·lar a Miramar la primera impremta mallorquina. Miramar va viure, però, molts anys de decadència, fins que l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria va comprar la possessió el 1872. Aquí l'arxiduc rebia visitants il·lustres, entre els quals cal esmentar Jacint Verdaguer.

A la torre de Miramar hi podem llegir uns versos de Joan Alcover, un gran poeta de qui parlem en una altra parada:

«Sempre visquí vora del mar,
més fins avui no el coneixia.
Sobradament, a Miramar
m'ha revelat sa fesomia».

QUARTA PARADA

◊ Puig de Randa Santuari de Cura

Va ser al puig de Randa, en paraules de Llull, en una muntanya «no molt allunyada de casa seva» (a trenta quilòmetres de Palma), que, un bon dia, el Senyor el va il·lustrar i li va ensenyar com havia d'escriure el millor llibre contra els errors dels infidels. Va ser la famosa *Art*. Quan Llull tenia quaranta-dos anys, va redactar la primera versió de la seva obra: *Art abreujada d'atrobare veritat*. I poc abans de morir en va escriure la darrera versió: *Art general i última*. La revelació divina va marcar el rumb de la seva vida.

Va voler desenvolupar i aplicar l'Art com a prioritat màxima. Llull va voler ser, per damunt de tot, un enamorat de Déu, un «foll» de Déu. Però un foll que creia en la raó.

El puig de Randa fa 543 metres d'altitud. S'hi puja des del poble de Randa, al municipi d'Algaida. Són cinc quilòmetres de revolts molt tancats. El puig allotja tres santuaris, el més conegut dels quals és el de Cura perquè és on va estar el foll de Déu, altrament anomenat Il·luminat. A l'entrada hi trobam una estàtua dedicada a ell.

També és recomanable anar fins a la cova, que se situa al vessant sud, en els terrenys de la possessió d'Albenya. Té una entrada estreta i dos metres de

profunditat! Només hi cap una persona acotada. Tinguem en compte, però, que Ramon Llull era bastant baixet. Caldrà fixar-se en una placa de pedra a l'entrada mateix de la cova, col·locada el 1933, i una estàtua de Llull pregant de genolls, mutilada.

Pel que fa a la vegetació, no ens en podem anar del puig de Randa sense descobrir la mata escrita. Es tracta d'un llentiscle que té les fulles plenes de ratlles d'un color més clar. «Sembren lletres orientals», diu el *Diccionari català-valencià-balear*, «a les quals vulgarment s'atribueix un origen miraculós relacionat amb els treballs científics i apostòlics del Beat Ramon Llull». Segons la llegenda, aquestes

A l'entrada del santuari de Cura hi ha una estàtua de Ramon Llull. Fotografia: Rene boulay (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

lletres orientals s'hi van imprimir després que Déu revelàs a Llull l'*Art general*. Llegim ara uns versos del Cant de Ramon.

☺ Santedat, vida, sanitat,
gauig, me dó Déus e llibertat,
e guard-me de mal e pecat.
A Déu me són comanat:
mal esperit ne hom irat
no hagen en mi potestat. ☺

Deixam la parada mirant el Pla de Mallorca. Els carrers i les places dels poblets que conformen el Pla són habitualment silenciosos. Són, de fet, com un petit univers. Quan un padrí diu a un infant que la padrina «és pel món», potser la padrina ha sortit a comprar el pa a la cantonada. El món són quatre carrers.

Curiositats

El poble de Randa ofereix la possibilitat de veure com són les típiques cases mallorquines: cases de pedra i morter, amb teulada de dos aiguavessos. Un centenar de metres més amunt de l'església de la Immaculada i del Beat Ramon Llull trobam la font d'origen islàmic i els vells rentadors del poble. És un bon lloc per fer una aturada i gaudir d'un dels llocs més bonics del poble.

La Casa Pare Ginard és un centre que dona a conèixer el patrimoni oral de Mallorca. També se'l coneix com el Museu de la Paraula, perquè és també la seu de l'Arxiu Oral de Mallorca. Recopila fonts orals d'ampli abast. Trobam el Museu de la Paraula a la vila de Sant Joan, al Pla de Mallorca.

CINQUENA PARADA

◉ Manacor Obelisc d'Alcover Institució Pública Antoni Maria Alcover

La ruta de la llengua catalana ha de fer referència, també, a Antoni M. Alcover (1862-1932). Alcover va ser un gegant de la filologia del segle xx. Se'l coneixia com «l'apòstol de la llengua catalana». Un canonge de quaranta anys, de poca son, va saber mobilitzar i organitzar un equip nombrós de col·laboradors amb vista a la confecció d'un gran diccionari, el *Diccionari català-valencià-balear*, la culminació del qual no es va aconseguir fins al 1962. És una obra monumental, única en la filologia romànica. I la devem a Alcover.

L'any 1901 Alcover va escriure la lletra de convidat per instar els amics de la llengua catalana a recollir tot el lèxic d'aquesta llengua.

«A tots els qui parlen, a tots els qui estimen aquesta llengua, dient-li mallorquina, catalana, valenciana, llemosina, rosselonesa, pel nom no ens hem de desavenir, a tots nos dirigim, a tots demanam ajuda, socors, cooperació, costat i assistència.»

La calaixera on Alcover va anar recollint totes les fitxes del diccionari és el símbol d'una gran empresa lexicogràfica, d'un diccionari de diccionaris que es va anar farcint amb milers i milers de fitxes gràcies a l'entusiasme i l'empenta del canonge

manacorí. No hi ha cap filòleg del nostre entorn, històricament farcit de filòlegs, de qui s'hagi tret tant de partit gràcies a un objecte.

No parlem d'un petit objecte, com podria ser una pipa, un quadern o potser un capell, sinó d'una senyora calaixera. La que va arribar des de Mallorca a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) quan era al Palau de la Generalitat i Alcover era president de la Secció Filològica, i la que en va sortir el 13 de maig de 1918, a les tres de l'horabaixa, quan Alcover, enfadat, es va presentar amb tres camàlics a l'IEC i es va endur la calaixera cap a Mallorca.

La calaixera es va engreixar, va viatjar i ha fet parlar els uns i els altres durant una grapat d'anys. Francesc de Borja Moll parlava del «quarto de les calaixeres», al carrer de Sant Bernat, número 5, de Palma. Era el 2 de gener de 1921, quan Moll, coartífex del diccionari, va conèixer Alcover.

Però anem una mica enrere.

Alcover era fill de Manacor, que és el segon terme municipal més gran de Mallorca, a la zona oriental de l'illa. «Què li devem a Alcover?», diu el díptic del 2020 de la setmana dedicada a l'apòstol de la llengua catalana, que té lloc cada any a Manacor entorn del dia 2 de febrer (data de naixença d'Alcover): «Li devem la concepció del *Diccionari* i també l'amplíssima activitat que desplegarà per aconseguir interessar-hi tot el poble de tot l'àmbit lingüístic català. [...] Li devem també una obra personal de gran valor: l'aplec de *Rondalles mallorquines* que publicà amb el pseudònim de Jordi des Racó. [...] Finalment li devem l'exemple de dedicació total a l'estudi i promoció de la llengua catalana, concebuda com a llengua nacional de tota la comunitat que la parla, i el coratge de defensar-la de manera radical com a llengua pròpia».

A Manacor podem anar fins a un dels extrems del passeig de na Camel·la, on el 2015 es va reubicar un obelisc dedicat a la seva memòria. D'aleshores ençà, cada 2 de febrer s'hi fa una ofrena floral.

Hi ha dos monuments més dedicats a Alcover: «es caparrot», en un dels angles de la plaça de Ramon Llull, i un llibre obert a la plaça del rector Rubí (són 24 planxes de ferro de 3 metres d'altura per 1,5 metres d'ample).

A Manacor destaca la Institució Pública Antoni Maria Alcover, a Can Socorrot, al número 12 del carrer del Pare Andreu Fernández. El 2014 s'hi va obrir un espai museogràfic que ocupa dues plantes

del casal i que permet al visitant entendre de manera gràfica l'itinerari vital d'Alcover, així com les dimensions i els matisos dels diversos projectes que va tirar endavant.

Però és a Palma on Alcover va anar a estudiar i on va iniciar el seu magne projecte lingüístic. Hi ha una ruta alcoveriana per Palma que us durà a deu punts de la ciutat, alguns dels quals coincideixen amb Ramon Llull: la Seu, el Born, la Rambla, la plaça de Cort, el carrer de Sant Miquel, l'església i el convent de Sant Francesc, el passeig de la Ribera, el palau episcopal, el Bisbat i Can Muntanyans, és a dir, l'esmentat número 5 del carrer de Sant Bernat, on va viure i morir Alcover. Són dos quilòmetres a peu.

Bust d'Antoni M. Alcover a la plaça Ramon Llull de Manacor, conegut popularment com «es caparrot».

Fotografia: AnatolyPm (CC BY-SA);
font: [Wikimedia Commons](#).

Entrada de la Institució Pública Antoni Maria Alcover.

Fotografia: Institucioalcover (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

Acabem amb un fragment de Francesc de B. Moll sobre la *Lletra de convit* i l'inici del projecte del diccionari.

“ Per a interessar la gent en el seu projecte, tingué Mn. Alcover un gran avantatge en el seu càrrec de Vicari General. En primer lloc perquè aquest càrrec posava a les seves ordres tot l'element eclesiàstic de l'illa, i segonament perquè li donava un prestigi i una influència

considerable davant la gran massa de seglars cultes i de bona posició, que a Mallorca, fora de rares excepcions, eren gent de missa. La primera reunió per a exposar el projecte de Diccionari es va tenir a la biblioteca del palau episcopal dia 6 de maig del 1900, amb molt bona acollida per part dels reunits. Les reunions es repetiren, no sols en aquell palau, sinó a les rectories de molts de pobles, i en la del 5 de novembre d'aquell any Mn. Alcover ja llegí la *Lletra de Convit*, que fou aprovada i aplaudida.”

Curiositats

L'obelisc dedicat a Antoni M. Alcover es va inaugurar originalment el 1963 per iniciativa de Llorenç Femenies, aleshores president de la Comissió de Cultura. El monument el va dissenyar l'arquitecte municipal Josep d'Olesa i es va situar al centre de l'actual plaça de na Camel·la.

Es pot seguir, també, una Ruta del *Diccionari català-valencià-balear*, gràcies a la Institució Francesc de Borja Moll. La ruta viatja pels 381 municipis i llocs que van visitar Alcover i els seus col·laboradors entre 1900 i 1923. Al llarg de totes aquestes localitats, van recollir milers i milers de paraules, expressions i modismes. Podeu accedir a la ruta a través de l'enllaç <https://rutadcvb.cat/>

La Institució Pública Antoni Maria Alcover disposa d'un material didàctic amb el títol «La calaixera d'Alcover». Es tracta d'un moble de debò, de fusta, amb poms rodons i gravats els títols en els set calaixos. El calaix més gros es titula «L'home de les paraules» i es dedica a la lectura. Conté quinze exemplars de la biografia d'Alcover escrita per Caterina Valriu i també nou rondalles prou conegudes. Els altres calaixos segueixen diverses facetes de l'insigne filòleg manacorí. L'objectiu és arribar als centres escolars per difondre la figura i l'obra d'Antoni M. Alcover en tots els seus vessants. El format és innovador i atractiu.

SISENA PARADA

◊ Palma

Ca n'Alcover

Església de Santa Eulàlia

Plaça Major

Ajuntament

La Seu

Passeig de Sagrera

Basílica de Sant Francesc

Mallorca ofereix un bon estol de rutes literàries i Palma, la capital, és un punt destacat per parlar de Bartomeu Rosselló-Pòrcel, de Miquel dels Sants Oliver, de Llorenç Villalonga, de Bartomeu Fiol, de Joan Alcover i, per descomptat, de Ramon Llull.

Una ruta de la llengua catalana podria repassar l'«Auca», de Rosselló-Pòrcel (dins *Imitació del foc*), i seguir el recorregut del poeta per la ciutat: un recorregut de records, d'anècdotes i de referències lligades a la Misericòrdia, a la Rambla, al convent de les caputxines, al carrer dels Oms...

D'altra banda, la ruta podria agafar la novel·la *La ciutat de Mallorca*, de Miquel dels Sants Oliver, per descobrir-hi les reflexions sobre l'immobilisme social i la castellanització. O les grans novel·les de Llorenç Villalonga, en què la llengua catalana entra amb solidesa. O els versos de Bartomeu Fiol sobre la minoria jueva. O la veu genuïna de

Joan Alcover, que va passar d'escriure en castellà a escriure en català, conscient que els sentiments només els podia expressar amb propietat en la seva llengua, el català.

En aquest darrer cas, podríem anar fins a Ca n'Alcover, al número 24 del carrer de Sant Alonso. És un espai de cultura que es va inaugurar el 2008 i que manté viva una agenda d'activitats diverses. El visitant descobrirà al jardí un petit oasi al centre històric de la ciutat.

Però Ramon Llull hi és també pertot, a Palma. El podem seguir a l'església de Santa Eulàlia (pels episodis d'amors de joventut), la qual es troba a la plaça homònima. En el número 1 del carrer de Santa Eulàlia hi veim una rajola amb la imatge de Ramon Llull.

No gaire enfora, a la plaça Major, hi trobarem la làpida que la Societat Arqueològica Lul·liana va col·locar el 1888, en record de l'emplaçament on va néixer Ramon Llull.

El podem trobar, també, a l'Ajuntament de Palma, a la plaça de Cort. D'una banda, al vestíbul de la primera planta es pot veure un gran quadre de Miquel Bestard (1592-1633), que va ser un destacat pintor gòtic. D'altra banda, a la sala de plens hi trobam un retrat de Llull pintat per Ricard Anckerman (1842-1907), així com un bust del fill il·lustre, esculpit per Llorenç Rosselló (1867-1901).

També trobam Llull a la Seu, que és el nom amb què es coneix la catedral de Palma. A la façana principal, a l'esquerra, hi ha una gran figura de Ramon Llull. També hi ha iconografia lul·liana a l'interior: a les capelles de Sant Sebastià, de la Puríssima i del Sagrat Cor.

El monument més gran dedicat a Ramon Llull el podem trobar al passeig de Sagrera, cantonada amb l'avinguda d'Antoni Maura. El 1967 s'hi va alçar una estàtua de bronze, obra d'Horacio de Eguía. Hi ha uns versicles en català, àrab i llatí.

Al capdavant, però, hi ha molts llocs, monuments, estàtues... de Ramon Llull repartits per Palma. En destacam els següents:

- a** L'Estudi General Lul·lià (carrer de Sant Roc, 4) és un centre d'estudis universitaris que es va crear a Palma el 1483. Va instaurar la primera càtedra universitària dedicada a Ramon Llull. Hi podem veure una rajola exterior amb la imatge del beat.
- b** El Col·legi de la Sapiència (plaça de Sant Jeroni, 1) es va fundar el 1629 amb l'objectiu de fomentar les doctrines de Llull. Sobre el portal d'entrada hi ha un baix relleu que evoca la llegenda de la mata escrita i al claustre hi ha una escultura del beat.
- c** El Museu de Mallorca (carrer de la Portella, 5) mostra un mascaró de proa del vaixell Lulio, esculpit per Ricard Anckerman, i també el bancal d'un retaule gòtic en què es veu Llull predicant als musulmans.
- d** La Casa de Cultura (carrer de Ramon Llull, 3) mostra uns medallons evocatius de les set arts liberals. Els podem veure des del carrer, damunt les finestres del primer pis. Dos d'aquests medallons, la retòrica i la geometria, presenten figures de Ramon Llull.
- e** L'Institut d'Educació Secundària Ramon Llull (avinguda de Portugal, 2; és a dir, a la plaça de l'Institut), amb més de cent anys d'història, té una estàtua de Ramon Llull al pati.

- f** És curiós d'assenyalar una botiga de General Òptica (avinguda de Jaume III, 14) a l'interior de la qual podeu veure un mural evocatiu de l'escala de l'enteniment de Ramon Llull, obra de Josep M. Subirachs (1966).

En la cara central del pedestal hi diu «La ciutat de Mallorca a Ramon Llull». Les altres cares contenen fragments d'obres de Llull en català, àrab i llatí.

Fotografia: Николай Максимович (CC BY); font: [Wikimedia Commons](https://commons.wikimedia.org/).

No podem acabar la ruta sense entrar a la basílica de Sant Francesc (en el número 7 de la plaça de Sant Francesc). En una capella de la part esquerra del presbiteri hi ha el sepulcre gòtic amb les restes de Ramon Llull.

Pot ser un bon moment per llegir uns versicles del *Llibre d'amic e amat*, que forma part de l'obra més universal de Ramon Llull: *Blanquerna*. En aquest

llibre es relata el procés d'unió entre el fidel cristià i Déu. Llull hi sintetitza la tradició bíblica, la dels trobadors i la sufí, i també hi presenta l'Art.

☾ Cantava l'aucell en lo verger de l'Amat.
Venc l'amic, qui dix a l'aucell:
"Si no ens entenem per llenguatge,
entenam-nos per amor, cor en lo teu cant se
representa a mos ulls mon Amat." ☽

Curiositats

L'Ajuntament de Palma ofereix un itinerari biogràfic guiat pel centre històric de Palma, per descobrir els llocs més rellevants en la vida de Ramon Llull. Afegim-hi que la Biblioteca Diocesana de Mallorca (carrer del Seminari, 4) conserva manuscrits i documents lul·lians de gran valor.

La Societat Arqueològica Lul·liana (carrer de Montision, 9) es va fundar el 1880 amb l'objectiu de recuperar la figura i l'obra de Ramon Llull. S'hi conserva la Biblioteca Lul·lística Jeroni Rosselló.

Un dels discursos més rellevants relacionats amb la llengua catalana el va pronunciar Àngel Guimerà el 30 de novembre de 1895 en accedir a la presidència de l'Ateneu Barcelonès. El va titular «La llengua catalana» i el va dir en català, saltant-se la norma imposada i assumida des de feia segles que no ho permetia. Guimerà va explicar que la llengua catalana tenia tres figures colossals: Ramon Muntaner, Ausiàs March i Ramon Llull. «Ramon Llull és lo primer pensador de la nissaga catalana; és ell lo savi entre els savis, lo poeta sentidíssim i arravatat; és l'activitat incansable i més productora que han conegut los segles».

Walking on Words. Mallorca literària és el nom d'un viatge guiat per la Mallorca dels artistes. Hi ha set rutes diferents, de les quals, a més de la de Palma (farcida de patis, casals i remor de campanes), destaquen les rutes dels paisatges literaris de Tramuntana i de Llevant, però també la Ruta de la cultura oral del Pla, plena de rondalles i cançons.

Ramon Llull també s'esmenta en el famós llibre *Harry Potter i la pedra filosofal*, de J. K. Rowling. En el moment en què Harry i Ron són dalt del tren *Hogwarts Express*, Harry descobreix els cromos que surten de les granotes de xocolata: un d'aquests cromos és el de Ramon Llull. Val a dir, tanmateix, que aquesta referència no surt a l'original ni a la traducció en català. Surt, només, a la traducció en castellà!

Itinerari 2. **MENORCA**

«El manteniment de la normalitat lingüística»

◊ **Maó**

Plaça de la Conquesta
Plaça de la Constitució
Carrer d'Isabel II
Carrer de s'Arraval
Mirador del Carme

◊ **Alaior**

Carrer de la Sala

◊ **Es Migjorn Gran**

Carrer de Francesc d'Albranca

◊ **Ciutadella de Menorca**

Avinguda de Francesc de Borja Moll
Carrer del Seminari
Carrer del Bisbe Torres
Plaça des Born

PRIMERA PARADA

📍 Maó

Plaça de la Conquesta
Plaça de la Constitució
Carrer d'Isabel II
Carrer de s'Arraval
Mirador del Carme

Començam la ruta a Maó amb un doble objectiu: descobrir l'expansió de la llengua catalana durant l'edat mitjana i posar en relleu la restitució del nom propi de la capital de Menorca.

Pensant en l'expansió de la llengua ens hem de situar a la plaça de la Conquesta, davant mateix del monument d'Alfons III d'Aragó (1265-1291), net de Jaume I. El català va arribar primer a Mallorca (1229), després a Eivissa (1235) i, finalment, a Menorca (1287).

A tocar de la plaça de la Conquesta hi ha l'Ajuntament. Doncs davall mateix la balconada de l'Ajuntament, podem recordar la història recent del topònim de la capital de Menorca.

El 2013 es va canviar el topònim oficial de la ciutat i del municipi de Maó: de la forma tradicional catalana, la genuïna i pròpia, es va passar a una forma bilingüe Maó-Mahón. Després de campanyes diverses a favor de la restitució del topònim, el 2016 el Parlament de les Illes Balears va modificar la Llei de normalització lingüística a fi de recuperar l'esperit que tenia la Llei en la seva

redacció original, alterada el 2012 per permetre els topònims bilingües. Així, la Llei 1/2016, de 3 de febrer, indica que «els topònims de les Illes Balears tenen com a única forma oficial la catalana» i que «correspon al Govern de la comunitat autònoma o als consells insulars, d'acord amb l'assessorament de la Universitat de les Illes Balears, determinar els noms oficials dels municipis, territoris, nuclis de població, vies de comunicació interurbanes en general i topònims de la comunitat autònoma». El 2021 el Ple de l'Ajuntament de Maó, i posteriorment el Consell Executiu del Consell Insular de Menorca, va aprovar el canvi de nom oficial i recuperar el nom propi.

Anam ara fins a la casa natal d'Antoni Febrer i Cardona (1761-1841), al carrer d'Isabel II, antic carrer de Sant Cristòfol. És una via plena de cases senyoriales. Hi sobresurten l'antiga casa del Rei, convertida pels anglesos en palau dels governadors, i, al final del carrer, l'església de Sant Francesc i el Museu de Menorca.

Plaça de la Conquesta.

Fotografia: rene boulay (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

En el número 5 d'aquest carrer hi va néixer l'humanista maonès Antoni Febrer, un dels màxims exponents del Grup Il·lustrat Menorquí, al costat de Joan Ramis i Vicenç Albertí. Defensor apassionat de la llengua i la cultura pròpies, Febrer va enfrontar-se amb coratge a la imposició del castellà en tots els àmbits de la vida illenca.

L'obra lingüística d'Antoni Febrer ha estat estudiada i recuperada els darrers anys: *Principis generals de la llengua menorquina* (a cura de Jordi Ginebra, Institut d'Estudis Catalans, 2004); *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí* (a cura de Maria Paredes, Institut d'Estudis Catalans, 2001), i també *Principis generals i particulars de la llengua menorquina* (a cura de Francesc Feliu i Gemma Albiol, Institut d'Estudis Catalans, 2017).

Val a dir que els *Principis* d'Antoni Febrer són una gramàtica de la llengua referida especialment a Menorca, però oberta a tota la comunitat lingüística, que s'inclouen dins el projecte pedagògic i cultural que va dissenyar. L'autor va confegir un codi ortogràfic

reformador i racionalista. Als ulls actuals, un dels trets que més sorprèn de la proposta ortogràfica d'Antoni Febrer és l'ús dels accents per distingir les distincions tímbriques de les vocals e i o: l'accent agut indicava obertura vocàlica i l'accent greu, tancament vocàlic (al revés del que feim avui en dia, però en consonància amb el que feien la majoria de gramàtics al segle XIX).

Situats davant mateix de la casa natal d'aquest humanista, recordam que el prefaci dels *Principis generals de la llengua menorquina* és una defensa i apologia de la llengua catalana. Ja a principi del segle XIX hi havia, doncs, qui parlava de les virtuts d'ensenyar la llengua vernacla des de les primeres lletres, de conèixer les estructures gramaticals de la pròpia llengua per poder-les aplicar profitosament en l'aprenentatge de les altres.

Un poeta maonès, Joan Timoner i Petrus (1910-1997), va dedicar una poesia a Antoni Febrer. En subratllam l'estrofa central:

« Humanitats; dels clàssics el bagatge /
la teva obra és ressò o perduda herència /
i la teva gramàtica, ciència, /
duu mig segle a tots altres d'avantat. »

No gaire lluny de la casa natal d'Antoni Febrer, trobam la casa on va néixer Joan Ramis i Ramis (1746-1819), que va ser un dels fundadors de la Societat Maonesa, entre l'acadèmia i el club de lectura. És al número 15 del carrer de s'Arraval, i hi podem veure una placa commemorativa a la façana. Ramis és un fill il·lustre de Maó, que podem veure retratat en la Galeria de Fills Il·lustres de l'Ajuntament. També en trobarem la tomba al cementeri.

Per a la historiografia literària, Ramis representa, en paraules de Jordi Carbonell, el pas d'una literatura

Carrer d'Isabel II.

Fotografia: Gabino Bolívar Subirats (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

menorquina en llengua catalana al d'una literatura condicionada per la incorporació a un estat unitari i centralista, de llengua castellana. Entre les poesies destaca l'ègloga dialogada *Tirsis i Philis* (1783) i entre les obres dramàtiques, *Lucrecia o Roma lliure* (1769), probablement la tragèdia més important escrita en català abans d'Àngel Guimerà. Ramis escrivia en català als seus col·legues, com el notari de Ciutadella Josep Briones.

L'obra d'impremta de Joan Ramis que va tenir més èxit és *Temps y paratjes de Menorca en què és més gustós y saludable, o dañós, respectivament, el pex y marisc que se aporta per vendre en la pescaderia de Mahó* (1811). Una curiositat és que Ramis mateix va encunyar el terme naveta per referir-se a un monument megalític menorquí que té forma de nau invertida.

La Societat Maonesa es reunia amb regularitat a casa de Joan Ramis; com va dir Francesc Hernández Sanz, «en dialecte menorquí discutiren en llurs assemblees; en llengua catalana, amb més o menys puresa, redactaren llurs estatuts, estengueren les actes de llurs sessions, escrivien llurs traduccions i llurs discursos; i, és més, precisament en una època en què aquella havia arribat a la màxima decadència, ací [...], aquell grup de benemèrits, erigits en acadèmics de la llengua, discutien en llargues sessions sobre la utilitat de l'ús de l'apòstrof en llurs escrits».

És especialment rellevant parlar de la Il·lustració a Menorca —amb presència britànica de 1708 a 1802, amb alguna interrupció— perquè va ser durant aquesta època que la societat de l'illa es va obrir a Europa des de la pròpia personalitat cultural i lingüística, i això va implicar l'ús i el prestigi de la llengua catalana com a llengua de cultura. Enfront l'aplicació dels decrets de Nova Planta als territoris

en què regnava el borbó Felip V, Menorca va ser exemple de l'ús oficial i literari de la llengua catalana gràcies a la sobirania britànica de l'illa. Intentau aconseguir un exemplar de *La Il·lustració a Menorca*, de Josefina Salord, per admirar també altres figures com el poliglòt dramaturg Vicenç Albertí (1786-1859), l'historiador Josep Sanxo (1776-1847) i el metge Mateu Orfila (1787-1853). Salord afirma, per exemple, que Vicenç Albertí —de qui avui diríem que era un empresari teatral i traductor— va convertir Maó en la capital de l'escena catalana.

A escassos cinquanta metres d'on som, destaca el Pont de Sant Roc, del segle XIV. «És l'únic vestigi de les antigues murades de la ciutat», tal com assenyalava la placa que trobareu en una de les torres.

No deixam la capital de Menorca sense anar fins al Mirador del Carme, just damunt la costa de ses Voltes, que és la via que uneix la ciutat amb el port.

Amb una visió esplèndida del port de Maó, ens podem entretenir a llegir alguns fragments del *Diari de Maó*, de Joan Roca i Vinent. Trobarem el diari fàcilment per Internet. Aquest capità maonès de la marina mercant va escriure en català i durant cinquanta anys, entre el 7 de juliol de 1776 i el 6 d'octubre de 1826, un cronicó de la ciutat de Maó: és a dir, un text que té una estructura similar als annals, però amb més detall en cada data. El *Diari de Maó* té un gran interès per al coneixement de l'activitat del port, de la meteorologia diària, dels esdeveniments polítics, socials i culturals de la Menorca de les dominacions, i d'un munt d'anècdotes que Joan Roca va escriure amb una constància que ha fet història.

Per als seguidors de la ruta de la llengua, segur que us enganxa la llengua de final del segle XVIII i principi del XIX: «En la nit es arribat de Liorna el

patró Antony Arnau», «vent N. fresch. Ha ploviscat, pero poch», «nos han destinat set días de cuarentena», «per orde del General s'ha comensat vuy lo escodriño del ví, ayguardent, llegums, grans, etc que se troban á la illa: y s'han fet unas dictas en que obliga á tots los extrangers qui se son establerts aquí desde l'añ 1763, á compareixer á la Governació á dar compta d'ells».

Gairebé com una continuació temporal del *Diari de Maó*, el teòleg, historiador i escriptor Josep Sanxo i

Sanxo (Maó, 1776-1847) va iniciar l'1 de gener de 1824 un altre diari que escriuria durant vint anys. Sanxo hi va anotar totes les pràctiques i les cerimònies de l'església de Santa Maria de Maó. Val la pena anar fins a Santa Maria —tornar, doncs, fins a la plaça de l'Ajuntament, anomenada de la Constitució— i llegir en el menorquí de l'època alguns dels episodis que s'expliquen: el bateig d'un nadó amb aigua calenta, els estralls del còlera o el suïcidi d'una monja.

Curiositats

L'obra completa d'Antoni Febrer i Cardona comprèn, també, poesies, gloses i preceptiva poètica, versions teatrals i obres didàctiques, com ara un mètode de cant. També destaca l'adaptació d'un oratori de Joseph Haydn: *La creació del món*. Antoni Febrer hi va posar la lletra i Joan Vidal, la música. Per Internet en podeu trobar el CD que el 2015 va editar l'Institut Menorquí d'Estudis.

L'Institut Menorquí d'Estudis és un organisme del Consell Insular de Menorca, creat el 1985, que té la funció de fomentar i divulgar la cultura i els treballs de recerca a l'illa de Menorca. Una de les seccions és la de llengua i literatura. Una de les publicacions recents de l'Institut Menorquí d'Estudis són les espigolades lèxiques de Francesc Riudavets i Patrícia Romero: *Una aproximació al lèxic de Menorca no recollit al Diccionari Alcover-Moll*.

SEGONA PARADA

Alaior

Carrer de la Sala

De Maó a Alaior hi ha poc més de deu quilòmetres. Hi anam. El terme municipal de la tercera població de Menorca destaca per un passat talaiòtic, propi de les darreres fases de l'edat del bronze i les primeres de l'edat del ferro. S'hi pot visitar una necròpolis, un sepulcre megalític, un parell de poblats..., a més d'una basílica paleocristiana. Però, en relació amb la ruta de la llengua, ens cal anar fins al petit carrer de la Sala, entre el carrer Menor i el carrer Major. Aquest petit carrer és dedicat a Josep Miquel Guàrdia Bagur (1830-1897).

Fill d'Alaior, Josep Miquel Guàrdia és autor d'unes vint-i-cinc obres i centenars d'articles en publicacions periòdiques de França. Es va interessar sobretot per la medicina i la seva història —va estudiar a Montpeller—, però la seva formació humanista el va dur a tractar també temes de filologia. Expliquem, doncs, per què Guàrdia, l'anomenat *menorquí indòmit*, traductor al francès de *Lo somni*, de Bernat Metge, mereix una parada lingüística.

Quan Guàrdia tenia 54 anys el ministeri d'Instrucció Pública francès va confiar-li una missió especial a les illes Balears: estudiar-ne els diversos «dialectes» que s'hi parlaven. En la sol·licitud que va presentar al respecte, el metge va deixar clar el seu arrelament a França (estudis, feina, ciutadania francesa), la seva competència científica (títols i publicacions) i la seva condició de menorquí que

parlava català: «La meua llengua materna és el català de Menorca, que és un dels tres o quatre dialectes que vull estudiar a fons en la monografia que preparo i que bé podria, gràcies a vós, senyor, convertir-se en un llibre amb què em seria grat de retre homenatge tant a la meua pàtria natural com a la meua pàtria d'adopció».

El 7 de setembre de 1884 el vapor *Menorca* va atracar al port de Maó, amb Guàrdia de passatger. Tan aviat com va posar els peus a terra, l'home se'n va anar directament a Alaior. Quan, al cap d'un cert temps, el metge va escriure la monografia promesa, hi va subratllar la història de la llengua catalana: potent durant els segles XIII, XIV i part del XV,

Josep Miquel Guàrdia cap als seixanta anys. Retrat a llapis realitzat el 1898 per la seva filla Margot.

Fotografia extreta de: Andreu Vidal i Mascaró (CC BY); font: GIMBERNAT.

oficial a la cort i present en molts punts de la Mediterrània arran de l'expansió cap a l'orient, la llengua vivia en aquells moments (final del segle XIX) un estat de claudicació.

I tanmateix, «el català és viu, ple encara de saba, intèrpret fidel d'un poble fort, actiu, valent, emprenedor, aventurer... i que no està disposat a abdicar. Els vertaders catalanistes s'han proposat de salvar llur llengua nacional, que no és el castellà».

Més endavant també diu que els catalans han reprès l'idioma matern per conrear-lo literàriament, per depurar-lo, per fer-ne un instrument precís al servei del pensament, de la imaginació i del sentiment. Hi ha reflexions que semblen actuals: «El govern central, tot perseguint la quimera de la unitat administrativa, tracta de rebels, separatistes, aquests conservadors convençuts que han jurat d'intentar-ho tot a través dels mitjans legals i pacífics per salvar la pàtria».

Curiositats

L'eminent filòleg Joan Veny va publicar *Scripta menorquina* el 2011. Es tracta d'una selecció de 119 textos que van del segle XV al segle XXI pertanyents a temes diferents (rondalles, poesia, teatre, narrativa, sermons, edictes, correspondència, testaments, inventaris...) i a registres variats. El seu valor, dit per Veny mateix, resideix pròpiament en la gran quantitat de textos recollits, sobretot il·literaris, amb un comentari lingüístic de cada text centrat en els apartats de grafia, fonètica, morfosintaxi i lèxic. El text més antic, de 1452, és l'inventari que fa Pere Alzina dels béns del seu sogre, Gabriel Arguimbau, en presència dels testimonis Guillem Ponç, paraire, i Bartomeu Casanoves, rústic. I el text més modern és una recepta de cuina de Bep Al·lès Salvà, de 2008: la caldera d'anfós.

TERCERA PARADA

Es Migjorn Gran Carrer de Francesc d'Albranca

La tercera parada ens duu fins as Migjorn Gran, a deu quilòmetres d'Alaior. Concretament anam fins al número 6 del carrer de Francesc d'Albranca (abans, carrer del Pont). És la casa gran, la «casa del metge Camps»: és a dir, la casa de Francesc Camps i Mercadal (1852-1929), també conegut per Francesc d'Albranca, «el primer filòleg menorquí de la història, en el sentit científic del terme» (són paraules de Xavier Gomila, de l'Institut Menorquí d'Estudis). Hi trobam una placa a la façana.

L'erudit migjorner va arribar a la filologia a través del folklore i de la toponímia. Així, el 1906 va presentar en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana una comunicació titulada «Recorts de la dominació mora en la parla menorquina». Francesc Camps va ser, així mateix, un col·laborador d'Antoni M. Alcover, del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* i també del *Butlletí de Dialectologia Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans*. La seva aportació a la toponímia de Menorca és molt rellevant: el metge Camps va recollir i explicar, per exemple, molts dels noms de lloc des Migjorn Gran, així com dels voltants d'Albranca, el lloc del qual va agafar el sobrenom.

El 1912 Camps va destacar per una obra singular: *Folklore menorquí*. De la pagesia, que és una compilació de refranys, oracions, gloses, endevinalles, costums, rondalles, llegendes, coverbos, cançons i altres composicions típiques de la cultura oral de Menorca. Camps transcrivía fidelment els mots i les expressions que sentia.

Hi ha, encara, un tret que s'ha de destacar de Francesc d'Albranca. Així que el 1913 la Secció Filològica va publicar les *Normes ortogràfiques* de l'Institut d'Estudis Catalans, Camps les va seguir en pro de la unificació ortogràfica. Ho van fer ell i també Andreu Ferrer i Ginard (1887-1975), un altre folklorista contemporani de Camps. S'hi van afegir igualment els promotors de *Llum Nova*, fundada as Migjorn, entre els quals hi havia Camps i Ferrer. En el número 17, del 15 de febrer de 1913, l'editorial de la revista explicava el següent:

«*Llum Nova* desde avuy comença a escriurehi segons elles [les normes ortogràfiques], si be se mos haurán de perdonar en els primers nombres les faltes en que incorreguem que serán moltes, pero involuntaries. I essent *Llum Nova* l'únic periódich que dins Menorca se publica en llengua catalana no se limitarà a adoptar-les resoltament, sino que comensant ja avuy, les publicara totes, perque s'en puguin aprofitar el major nombre de menorquins que sia possible.»

Casa de Francesc d'Albranca.

Fotografia extreta de: endrets.cat (CC BY).

La redacció i l'administració de *Llum Nova*, «quinzenari independent», era a la «Plasseta, 1» des Migjorn Gran. El 1913 un número solt costava 5 cèntims.

Des del 2007 el Centre d'Estudis Locals d'Alaior organitza cada estiu la Ruta Francesc d'Albranca, amb la col·laboració de l'Ajuntament. Cal seguir aquesta ruta per conèixer millor el personatge. Passareu per

la tanca de la Creu del Pujolet de Binicodrell —hi trobareu una placa del 2009 «en el vuitantè aniversari del seu traspàs [el de Francesc d'Albranca]—, per la vinya del metge Camps i pel cementeri municipal —on hi ha la casa del repòs, amb una altra placa commemorativa—. No deixeu d'entrar a la biblioteca pública, en el número 9 del carrer de Sant Cristòfol, per descobrir-hi el fons Francesc d'Albranca.

Curiositats

Alguns autors menorquins que han destacat en els estudis de toponímia de Menorca són Jaume Ferrer Aledo, Josep Mascaró Passarius, Lluís Casasnovas Marquès i Xavier Gomila Pons. El primer de tots va ser Francesc Camps i Mercadal, des Migjorn Gran.

Francesc Camps també va ser un col·laborador molt actiu del *Diccionari català-valencià-balear*. Com a corresponsal va enviar moltes cèdules amb molta informació lingüística i va mantenir un contacte epistolar important.

L'*Atles lingüístic del domini català* va tenir en compte tres localitats menorquines: Maó, Ciutadella i es Migjorn Gran. Els informadors des Migjorn van ser Francesc Pons i Pons, carter, i Cristòfol Gomila i Vidal, pagès i mestre de cases. És curiós descobrir que, en la crònica del treball de camp del juliol de 1973, Joan Veny explica que van aprofitar l'aturada as Migjorn per «entrevistar-nos amb la Sra. Paca Camps, filla del folklorista [era la filla petita, que en aquell temps ja era una senyora gran]».

QUARTA PARADA

○ Ciutadella de Menorca

Avinguda de Francesc
de Borja Moll

Carrer del Seminari

Carrer del Bisbe Torres

Plaça des Born

Arrencam la quarta parada en el número 3 de l'avinguda de Francesc de Borja Moll. És una casa amb tribuna (no hi era el 1903, quan va néixer Moll) i una placa a la façana que cal llegir atentament: «En aquesta casa va néixer dia 10 d'octubre de 1903 en Francesc de Borja Moll i Casanovas, Fill Predilecte d'aquesta ciutat. L'Ajuntament de Ciutadella, en reconeixement del treball científic en favor de la llengua catalana del gran filòleg ciutadellenc i en gratitud pel seu servei a la cultura del poble. Ciutadella de Menorca, 22 d'octubre de 1983».

Ja ens podem imaginar que el nom de l'avinguda va arribar molts anys després que Moll hi nasqués (per sort, l'home ho va arribar a veure: Moll tenia 80 anys quan Ciutadella li va retre tal homenatge).

A les memòries del gran filòleg consten les dades següents:

« [El naixement] s'esdevingué a la segona casa (marcada amb el nombre 3) del carrer del Nord, a Ciutadella, antiga capital de l'illa de Menorca. [...] Es va prendre el determini de posar-me el nom del sant del dia de naixença.

Miraren el calendari: 10 d'octubre, Sant Francesc de Borja. I va quedar decidit que aquest seria el meu nom, però que en la pràctica quedaria reduït a Borja. I sempre, per als ciutadellencs, he estat *En Borja*. »

Francesc de Borja Moll (1903-1991), l'home dels mots, va viure una adolescència marcada pel coneixement d'Antoni Maria Alcover, canonge magistral de Mallorca. L'estiu de 1917 aquest li va explicar que estava fent una arplega de paraules i frases «per a un gran diccionari que preparava des de feia molts d'anys», i Moll s'hi va abocar amb entusiasme. Després que es morís Alcover el 1932, Moll va continuar treballant en el diccionari fins que el va enllestir, sempre tenint cura de milers i milers de fitxes lexicogràfiques: és el famós Diccionari català-valencià-balear. Moll va refer la concòrdia entre Mallorca i Barcelona, va fer equilibris amb la censura franquista, va crear i consolidar l'Editorial Moll i va escriure diversos mètodes per aprendre llengües. A banda dels nombrosos articles científics sobre lingüística catalana, cal esmentar la *Gramàtica històrica catalana*.

Moll va passar al Seminari els anys decisius en la seva formació intel·lectual, la qual va incloure la gramàtica llatina i la filosofia. «L'edifici era —i encara és— de gran amplitud. Ocupa l'àrea de l'antic convent de frares agustins i està adossat en comunicació amb l'església del Socós». El convent de Sant Agustí (el Seminari) és al carrer del Seminari. És obert de maig a octubre i hi fan visites guiades cada dia a les 12.00 h. Val la pena recórrer a les memòries del filòleg per saber-ne més detalls: «[Té] un claustre de robustes columnes quadrades al voltant d'un gran pati que enmig té una cisterna de molta capacitat i d'aigua fresquíssima i està poblat de tarongers i altres arbres i de plantes de jardí esponeroses, que li donen verdor i perfum. Sempre m'ha agradat molt aquest pati

ple de placidesa i de lluminositat, on vaig passar tantes hores en jocs de moviment que em rescabaven de la reclusió i quietesa de casa meva».

Just a tocar del lloc on va néixer Francesc de B. Moll hi ha la casa on va néixer la seva filla gran, Aina Moll i Marquès. És el número 38 del carrer del Portal de la Font. L'11 de juliol de 2020 s'hi va descobrir una placa commemorativa que diu així: «En aquesta casa va néixer Aina Moll Marquès (1930-2019), filòloga, figura cabdal de la cultura i la normalització de la llengua catalana i col·laboradora del seu pare, Francesc de B. Moll, en la redacció del Diccionari català-valencià-balear. L'Ajuntament de Ciutadella i l'Institut Menorquí d'Estudis li dediquen un record de gratitud».

Anem ara fins al número 8 del carrer del Bisbe Torres, és a dir, a l'Arxiu Diocesà. En l'anomenat pati de Sant Pere hi veim un bust de bronze de Borja Moll, que duu la inscripció següent: «Filòleg. Fill Il·lustre de Ciutadella». El bust va ser inaugurat l'11 de gener de 2008 en un indret urbà lligat als anys de seminarista de Borja Moll, al cor de la ciutat antiga.

L'il·lustre filòleg va participar al llarg de la seva vida en l'elaboració de la llengua catalana estàndard (aleshores anomenada «llengua literària») amb els mateixos criteris que l'Institut d'Estudis Catalans la va anar forjant al primer terç del segle xx: amb la llengua antiga, la llengua viva i la depuració d'estrangerismes, per exemple.

Moll es va traslladar a Mallorca i va anar fent camí. De Palma estant, va exercir un mestratge indiscutible sobre els menorquins més inquietos i conscients vers la pròpia llengua i cultura. Va ser cabdal, per exemple, a l'hora de crear la Secció d'Estudis del Cercle Artístic de Ciutadella, l'any 1953, tot

encoratjant els seus principals promotors, mossèn Josep Salord i Farnés i Josep Mascaró Pasarius. En paraules de Josefina Salord, la Secció d'Estudis va ser «un programa de menorquinitat dins el franquisme». Moll va ser un referent també per als escriptors novells menorquins, com ara Pau Faner, a qui va obrir les portes de la seva editorial.

Cal destacar els jocs florals organitzats pel mateix Cercle Artístic l'any 1958, en commemoració del IV centenari de l'atac turc a Ciutadella. Moll hi va fer un parlament en català que va tenir un gran ressò: «Menorca dins la literatura». El mateix Moll ho explica a les seves memòries: «Tinc la impressió que aquell opuscle [ell mateix va publicar el parlament] va determinar un començament de presa de consciència de poble, sobretot entre la gent jove menorquina, que aquests darrers anys n'ha donat fruits madurs i saborosos».

Placa a la casa natal de Francesc de B. Moll.
Fotografia: Institució Francesc de B. Moll.

No podem deixar Menorca sense anar al número 15 de la plaça des Born, és a dir, l'Ajuntament. En el Saló Gòtic hi veurem la galeria de retrats dels ciutadellencs declarats fills il·lustres, entre els quals,

per descomptat, hi ha Francesc de Borja Moll. El 9 de juliol de 1962, el mateix any de finalització del *Diccionari català-valencià-balear*, l'Ajuntament de Ciutadella li va atorgar la medalla d'or de la ciutat.

Curiositats

Actualment, la Institució Francesc de Borja Moll (*instituciomoll.cat*) impulsa la celebració del Dia de Francesc de Borja Moll, que s'escau per descomptat en el dia que va néixer: 10 d'octubre. Aquesta associació té per missió difondre l'obra i la figura de Moll, salvaguardar-ne el patrimoni editorial i continuar-ne la tasca científica i didàctica. Com a titular dels drets d'explotació del *Diccionari català-valencià-balear*, en garanteix l'accés gratuït en línia alhora que en promou la modernització tecnològica.

La Nova Editorial Moll publica les obres completes de Francesc de Borja Moll. El 2003 va sortir el primer volum amb els escrits autobiogràfics *Els meus primers trenta anys* (1903-1934) i *Els altres quaranta anys* (1935-1974). És en el primer volum on també s'apleguen textos que havien de servir-li per confeccionar la darrera part autobiogràfica, que no va arribar a enllestir i que humorísticament va titular *Els meus penúltims trenta anys*. Tot coincidint amb el centenari del naixement, el Parlament de les Illes Balears va declarar el 2003 Any Francesc de Borja Moll.

A Ciutadella es commemora cada any l'aniversari de l'assalt turc que va patir la ciutat el 9 de juliol de 1558, «s'any de sa desgràcia». Cada any es llegeix l'acta de Constantinoble, se'n dicta una conferència al·lusiva, es fa una missa exequial a la catedral i es lliura una corona de llorer als peus de l'obelisc des Born. L'acta de Constantinoble va ser redactada el mateix 1558 pel notari Pere Quintana en una presó de Constantinoble (avui, Istanbul), a petició del governador Bartomeu Arguimbau, també fet presoner. S'hi relaten els fets succeïts a Ciutadella aquell 9 de juliol. Molts anys més tard es va alçar un monument per recordar aquell fet històric: és l'obelisc des Born, que la gent anomena «sa piràmide». El monument conté una frase escrita en llatí: *Pro aris et focus hic sustinimus usque ad mortem* ('Aquí vam resistir, per l'altar i la llar, fins a la mort').

Itinerari 3. **EIVISSA**

«Identitat i tradició»

○ **Eivissa**

Plaça dels Desemparats
Carrer d'Ignasi Riquer
Passeig de Pompeu Fabra

○ **Santa Eulària des Riu**

○ **Sant Antoni de Portmany**

○ **Sant Miquel de Balansat**

PRIMEIRA PARADA

📍 Eivissa

Plaça dels Desemparats
Carrer d'Ignasi Riquer
Passeig de Pompeu Fabra

Arribam a Eivissa amb avió o amb vaixell. Si és per mar, podem embarcar a València, Dénia, Barcelona, Palma o Maó. Ens movem per l'illa gràcies a les línies regulars d'autobús que connecten les principals poblacions. També es poden llogar bicicletes, cotxes o motos.

El 1999 la UNESCO va declarar Patrimoni de la Humanitat Dalt Vila, nom popular amb què és coneguda la part alta del nucli històric de la ciutat d'Eivissa, a més de les praderies de posidònia oceànica, el jaciment fenici de sa Caleta i la necròpoli púnica des Puig des Molins.

Entram a Dalt Vila per la porta principal, el portal de les Taules, i pujam pels carrers empedrats. Passat l'Ajuntament i abans d'arribar a la catedral, ens hem d'aturar a la capella de Sant Ciríac, a l'inici del carrer del mateix nom, i llegir-ne la placa de l'entrada: «Per aquet [sic] lloc, segons tradició, entraren les tropes cristianes [sic] a la ciutat, dia 8 d'agost de 1235, festivitat de Sant Ciríac». A l'interior de la capella, davall l'altar, una petita boca d'un túnel simulat relaciona aquest espai amb l'entrada dels conqueridors catalans. L'Ajuntament d'Eivissa va fer construir aquesta capella de devoció popular el 1754 en honor de Sant Ciríac, patró de la ciutat des de 1650.

Explicuem-ne la història amb quatre pinzellades.

Resulta que a final de 1234 el rei Jaume I va facultar l'eclesiàstic Guillem de Montgrí per conquerir Eivissa i Formentera. A aquesta aventura militar s'hi van afegir Pere I de Portugal i Nunó Sanç, comte del Rosselló. La flota catalana va arribar a Eivissa i va desembarcar a la zona des Soto, al costat sud de la vila. Segons el *Llibre dels fets*, de Jaume I, l'exèrcit va fer servir un trabuquet per tirar pedres grosses contra la triple muralla de la vila. Era el 8 d'agost de 1235.

Doncs bé: només amb deu pedres n'hi va haver prou per entrar a la ciutat... La llegenda en dona la clau: diu que la caiguda de la vila la va causar una traïció, la del germà del cabdill musulmà com a venjança perquè aquest li havia pres l'esposa. Diuen que el germà va aprofitar una de les finestres que tenia la casa on vivia, i que donava a l'exterior de la muralla, per deixar passar les tropes catalanes. Fixau-vos bé, doncs, en l'interior de la capella de Sant Ciríac, independentment de l'època en què faceu aquesta ruta.

Més amunt hi ha sa Portella, l'única porta que queda de l'antiga muralla àrab. A la placeta que presideix la catedral, l'antiga Cúria és avui el Centre d'Interpretació Madina Yabisa, que és el nom que rebia l'illa d'Eivissa durant l'època àrab. El visitant gaudeix d'un entorn de llums i d'imatges que té el seu màxim atractiu en una gran maqueta audiovisual en què es mostra l'evolució històrica de la ciutat.

En qualsevol moment podem resseguir el recinte emmurallat de tot el puig de Vila, que té un perímetre de gairebé dos quilòmetres. Hi descobrirem alguns detalls que ens faran conèixer Eivissa una mica millor. Per exemple: a l'entrada mateix

del portal de les Taules hi trobam l'escut de la corona espanyola, de grans dimensions. Un text en llatí l'acompanya. El traduïm al català: «Sent rei Felip, catòlic i invictíssim de les Espanyes i les Índies orientals i occidentals, van ser construïdes les muralles en benefici d'aquesta illa. SCMR governador i capità general, noble D. Fernando Sanoguera. Any 1585». Les muralles renaixentistes, alçades seguint el disseny de dos enginyers italians, tenien tres entrades: la més espectacular és la de les Taules.

Seguint la muralla, anant de baluard en baluard, de Santa Llúcia a Sant Joan, de Sant Joan a Sant Pere, Sant Jordi i Sant Bernat, amb els merlets a tocar, potser hi distingirem un home petit, forçut i molt rialler, que té el do de transformar-se en algun animal, com un cabrit o un boc. A Internet el podeu veure representat de color verd. És un barruguet: un personatge «entremaliat i faceciós», diu el diccionari, tradicional de les rondalles pitiüses. Sol viure en pous i cisternes, de manera que quan algú estira el poal per treure'n aigua, el barruguet sempre fa força en sentit contrari.

No podem descuidar-nos de passar per la plaça dels Desemparats i admirar el monument a Isidor Macabich (1883-1973), cronista, historiador, arxiver i poeta, figura molt rellevant en la vida social de l'illa durant el segle xx. Veureu que el monument es troba sota l'ombra d'un eucaliptus, i no és casual. Un dels poemes més coneguts de Macabich,

«L'eucaliptus», ho revela: «Talent enfront de casa s'aixeca un eucaliptus / príncep de tot l'arbratge prop seu afilerat. / Mondlit viu i rítmic, de fulla eterna i flonja, / ara ufanós s'esponja, / quan sos companys estiren llur brancam esfullat [...].»

Monument d'Isidor Macabich a la plaça dels Desemparats.
Fotografia: Syrcro (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

En publicar Macabich els seus primers poemes, abans de l'adopció general de les normes de l'Institut d'Estudis Catalans, va aclarir per què escrivia amb una ortografia tan lligada a la llengua oral: «Atendiendo a nuestro general desconocimiento del catalán literario, conservé estrictamente la forma dialectal, conformando la expresión escrita a la hablada». Es referia, per exemple, a versos com ara «Ya'stenen eufanosos per tota sa planúria / es seu nítid mantell es foscus enmetllés».

Hem de tenir temps, per descomptat, per anar fins al número 23 del carrer d'Ignasi Riquer, ben a prop de la plaça de la vila. És un carrer curt i costerut. Aquí hi va néixer Marià Villangómez Llobet (1913-2002), escriptor eivissenc de primer ordre, Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i també forjador d'un model de llengua estàndard adequat a les Illes Pitiüses. Els experts han assenyalat que Villangómez, com a poeta, va sentir-se atret per l'obra de Joan Maragall, Josep Carner, Josep Maria López Picó i, sobretot, Carles Riba. És en la poesia de Riba que Marià Villangómez descobreix «el vertader sentit de l'idioma català en tota la seva amplitud i riquesa».

L'autor va partir de dos referents indiscutibles en matèria de llengua: Pompeu Fabra i Francesc de Borja Moll, però va ser capaç, gràcies al seu mestratge i al seu merescut prestigi —en paraules d'Isidor Marí—, que «els escriptors, els ensenyants i les publicacions d'Eivissa i Formentera [acabassin] adoptant al llarg de la segona meitat del segle xx un model ponderadament unitari i específic en la llengua literària o estàndard».

El 1946 Villangómez va començar a exercir de mestre a Sant Miquel de Balansat, una petita vila del nord d'Eivissa on anirem en la tercera etapa d'aquesta ruta. Allà hi ha una estàtua d'homenatge a l'escriptor i bé ens caldrà aturar-nos-hi.

Deixam ara Dalt Vila i anam fins al passeig de Pompeu Fabra, a la zona de la platja de Talamanca. Al costat de la placa, davant el mar, és un bon lloc per recordar dues informacions de caire lingüístic: la dels noms de vies urbanes dedicades a Pompeu Fabra i la de les Festes Populares de Cultura Pompeu Fabra (és a dir, les Festes Fabra) que van tenir lloc a Eivissa l'any 1990. Ho explicam tot seguit.

Retrat de Marià Villangómez Llobet.

Fotografia: Noelia Martín (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

Segons el projecte Lingüistes pel carrer, de Jesús Bernat i Àngela Buj, a Catalunya hi ha 260 vies urbanes dedicades a Pompeu Fabra. Hi predominen els carrers, però també hi ha places, avingudes, passatges, travesseres, rambles, passejos, una via i, fins i tot, un parc (a Cardedeu). A les Illes Balears hi ha 5 vies urbanes dedicades a Fabra. A Alcúdia hi ha la placeta de Pompeu Fabra, i a Artà, Marratxí i Palma, el carrer de Pompeu Fabra (si bé només a Palma hi ha una breu explicació davall mateix del nom: «Filòleg (1868-1948)»). A Eivissa trobam el passeig de Pompeu Fabra, un rètol amb un fons blau, al costat de l'escut de la ciutat.

La descoberta de la placa del passeig va tenir lloc el 4 de novembre de 1990 al matí, en el marc de la vint-i-dosena edició de les Festes Populares de Cultura Pompeu Fabra. L'any 1976 les Festes Fabra van tenir lloc a Mallorca, el 1986 es van celebrar a Menorca i el 1990, a Eivissa. En aquesta ocasió la responsabilitat de l'organització va recaure en l'Institut d'Estudis Eivissencs, i el motiu central de les festes va ser homenatjar el poeta eivissenc Marià Villangómez, que el 1989 havia estat guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

El darrer acte del programa oficial de les Festes Fabra va tenir lloc aquell dia mateix al claustre de l'antic convent de Sant Domingo, ara Casa de la Vila. S'hi va descobrir un medalló de bronze, obra de Josep Miret i Llompart, amb l'efígie de Pompeu Fabra i una llegenda amb una dedicatòria de l'Ajuntament d'Eivissa.

Curiositats

A part dels barruguets, a Eivissa hi viuen altres personatges mitològics: podem trobar un fameliar sota el pont de Santa Eulària i una colla de fades, bruixes i follets pertot. Farem bé de llegir les rondalles que va recollir Joan Castelló Guasch i, específicament del barruguet, les rondalles de Iolanda Bonet i Marí. Hi ha una ruta literària Marià Villangómez que comença a Dalt Vila, amb quinze punts d'interès i fragments de les seves obres literàries. Recordem el Camp de la Traïció, que ens explica la història que hem vist en aquesta primera parada:

«D'amor parlava la llegenda... / d'amor feliç, després perdut... / Per aquí entràrem, recordaven sempre / els amos nous, la sang i el dolor ja delits. / Traït un infidel pel seu cap i germà, / que una dona escollida li arrapava. / Quedaven la llegenda com una flor estantissa, / un camp veí amb el nom de la Traïció...»

Es pot conèixer una part de la història del centre de la ciutat per mitjà de les visites teatralitzades a Dalt Vila. Se'n programen tot l'any, sobretot els dissabtes.

Hi ha medallons en relleu de Pompeu Fabra repartits a diverses places del domini lingüístic de la llengua catalana: Calella de Mar, Lleida, Sant Joan de les Abadesses, Valls, Vic...

La gran presència de vies urbanes dedicades a Pompeu Fabra —a gairebé tot el domini de la llengua— va arrencar el 1968, amb motiu del centenari del naixement del gramàtic. Com a curiositat, direm que a vegades s'afegeixen dades complementàries al nom de Pompeu Fabra. Per exemple: «gramàtic i lexicògraf», «filòleg», «filòleg i lingüista», «enginyer i gramàtic»... També hi ha frases descriptives de mèrits concrets: «ordenador de la llengua catalana», «autor de la Gramàtica de la llengua catalana», «creador de l'ortografia catalana moderna»... Fins i tot destaca una certa iconografia: el dibuix d'una pipa, per exemple, i també el d'un llibre vermell amb el títol *Diccionari de la llengua catalana*.

SEGONA PARADA

◊ Santa Eulària des Riu

El lingüista eivissenc Isidor Marí, expresident de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, ho ha escrit de manera excel·lent: «Hi ha una Eivissa tòpica que es comercialitza sota l'etiqueta Ibiza. És l'illa de la gresca permanent, dels *beach clubs*, de les discoteques, de les nits esbojarrades, dels *party boats*, de les festes *rave*, de les substàncies psicotròpiques... És l'illa dels *hippies*, dels quals no queda més que la reminiscència en els mercats d'artesanies exòtiques». Afegim-hi, també, l'escultura de bronze, inaugurada l'estiu de 2016, a la confluència dels carrers de Lluís Tur i Palau i de Guillem de Montgrí, al port. L'obra homenatja la cultura *hippy*, que va començar a fer-se present a l'illa a partir dels anys seixanta del segle xx. A escala natural l'escultura la formen dues peces: un pare amb els cabells llargs que camina al costat de la seva filla. La base escultòrica és un mapamundi on hi ha escrits els llocs del món on es van aplegar les principals comunitats *hippies*: San Francisco, Amsterdam, Katmandú, Goa i, efectivament, *Ibiza* (en castellà).

L'altra Eivissa, seguint Marí, és la «del patrimoni natural, de la costa retallada, sembrada d'illots i caletes, dels pujols recoberts de pins i savines, dels ocells que es miren als estanys de les salines, del fons del mar on la posidònia mou la cabellera verda que fa d'amagatall als peixos. L'Eivissa del patrimoni cultural ancestral, de l'herència catalana, de les murades i les torres de defensa contra les incursions

barbaresques, de l'arquitectura rural i la cultura popular que batega en les ballades a fonts i pous».

Per això anam a Santa Eulària des Riu, el segon municipi més gran després de la capital. Les parròquies que formen el municipi són cinc: Sant Carles de Peralta, Santa Gertrudis de Fruitera, Puig d'en Valls, Jesús i, per descomptat, Santa Eulària.

Hi anam per descobrir una part petita de la cultura popular: les unitats de mesura tradicionals. Els alumnes eivissencs de primària i de secundària tenen tot de recursos educatius promoguts per l'Ajuntament de Santa Eulària i aplegats en els quadernets Construïm la nostra identitat. Partim del quadernet dedicat a l'únic riu de les Balears, el riu de Santa Eulària, amb més de disset quilòmetres de llargada. Començam a la venda des Trull d'en Vic, que és una de les més grans del municipi, amb l'excusa de mesurar superfícies.

«A Eivissa les finques es mesuraven en *tornalls* i *jornals*. Un *tornall de terra* és un quadrat de trenta passes per cada costat, i un *jornal* és la quantitat de

Grup de gent al voltant d'una font i vista d'un carrer de Santa Eulària des Riu. Jeroni Castelló i Elias (1912).

Fotografia: Centre Excursionista de Catalunya (domini públic).

terra que es pot llaurar en un dia (si es llaura amb una mula, un jornal són cinc tornalls; en canvi, si es llaura amb un bou, aleshores són quatre tornalls). Tanmateix, les mesures tenen valors diferents segons el lloc, i fins i tot se n'utilitzen d'altres tant a Mallorca o Menorca com a València i també a Catalunya.

Arribam fins as Trenc, una petita presa construïda per fer pujar el nivell del riu i així poder fer anar part de l'aigua cap al lloc desitjat, com per exemple els molins fariners o els horts. El molí de Can Planetes és un dels quatre molins que hi havia al riu de Santa Eulària. A l'interior de Can Planetes hi podeu veure el molí en funcionament i una mostra de les mesures tradicionals: un *quarteró*, un *almud*, una *barcella*, mitja *quartera* i una *quartera*. Una *quartera* és un recipient de fusta amb una capacitat aproximada de setanta litres: era la unitat tradicional per mesurar el volum de cereals i d'ametles.

A Santa Eulària mateix no ens podem descuidar de visitar el Museu Etnogràfic d'Eivissa. Es troba en una antiga casa de pagès, Can Ros, que acull una col·lecció d'eines, objectes i vestits del món rural. Val la pena recordar el que escriu Xescu Prats: «Els pagesos construïen rústics habitatges emblanquinats, coberts amb fusta de savina i posidònia morta, i estructurats amb formes cúbiques que es multiplicaven segons anava creixent la família. Algunes tenien molí, trull, corrals, celler i fins i tot torre de defensa per si desembarcaven els pirates barbarescos».

En l'illa rural, anterior a l'esclat del turisme, els eivissencs es comunicaven fent ucs. El *Diccionari català-valencià-balear*, d'Antoni M. Alcover i Francesc de Borja Moll, defineix uc com un «crit fet amb veu falsificada, sia per contrasenya, sia per cridar-se de lluny i durant la nit, sia per moure gresca els desfressats». Prats ho presenta com un «diàleg a crits d'una vall a una altra».

Curiositats

Téntol és el títol d'un programa multimèdia de divulgació del patrimoni lingüístic de les Illes Balears. S'emet a la televisió i a la ràdio d'IB3. Doncs bé, el capítol «Comunicació», de la primera temporada, comença amb una bona mostra d'ucs. Es diu que un uc té tres parts: el crit «a tuuuuu», un segon crit que fa «iaaaaaa» i una rialla final de festa o de joia. La paraula uc prové del verb *aücar*, que vol dir 'udolar'.

El lingüista Joan Veny va ser l'encarregat de recollir les dades eivissenques per a l'*Atlas lingüístic del domini català*. En les cròniques de camp de 1974 ell mateix explica les vicissituds entorn de la replega de material a Eivissa i a Sant Josep de sa Talaia. Val la pena de llegir alguns dels seus comentaris, per saber anècdotes i noms diversos. Per exemple: cal «donar cebes» als informants perquè xerrin lliurement; o descobrir possibles informants que estan massa ocupats en la venda de «souvenirs i refrescos»; o, al final de la jornada, a Eivissa, «fem una volta pel barri de sa Penya i es moll, ple de *hippies* (espectacle depriment)».

TERCERA PARADA

📍 Sant Antoni de Portmany

De Santa Eulària des Riu, a llevant, anam fins a Sant Antoni de Portmany, a ponent. El que de sempre havia estat un senzill poble de pagesos i de pescadors es va convertir el segle xx en una destinació turística d'anomenada. Dels pocs més de 4.000 habitants de principis del segle passat s'ha arribat als prop de 30.000 habitants actualment. A l'estiu s'hi viuen les postes de sol més concorregudes de tot Eivissa.

De la transformació cultural de Sant Antoni se'n poden destacar uns quants episodis —gràcies sobretot a la feina historiogràfica de Marià Torres Torres—, si bé n'hi ha dos en concret que ens duen a parlar de llengua.

El primer té un nom propi: Hans Jacob Noeggerath (1908-1934), un estudiant alemany de romanística

que havia conegut els treballs de dialectologia d'Antoni Griera i que, de ben jove, es va establir a Sant Antoni. I què hi va fer? Doncs va anar recollint cançons, romanços, contes i rondalles, fins que va morir massa jove (és enterrat al cementiri de Sant Antoni). Aleshores el pare de Jacob va cedir el material que el fill havia recollit a l'escriptor Josep Roure i Torrent (1902-1955). Finalment, l'obra es va publicar a Mèxic el 1948 amb el títol Contes d'Eivissa, que conté, a més a més d'un bon grapat de rondalles, un interessant lèxic dialectal eivissenc. Amb un nom i un cognom tan alemanys, Jacob Noeggerath va ser conegut —si més no, a Sant Antoni— amb un sobrenom més fàcil de recordar: Jaume es Pagès.

El segon té a veure amb la cançó tradicional, que a Eivissa té dues modalitats: la glosada, amb una mateixa melodia que es va repetint, i la cançó redoblada, amb el famós ieu-ieu. Les dues versions es caracteritzen per donar més importància a la lletra que a la melodia i tracten diferents temàtiques, sobretot amoroses i històriques. Doncs bé, a Sant Antoni de Portmany fa quaranta anys que se celebra el Festival de Balls, Música i Cançó Popular de la Nostra Terra. Paga la pena d'assistir-hi!

Curiositats

Dos personatges destaquen en la història moderna de Sant Antoni de Portmany: Mn. Bartomeu Ribas i Ferrer (1882-1971), capellà i animador cultural, i també l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria (1847-1915), que parlava «llengües modernes i clàssiques, àrab i també la llengua catalana nostra. [...] En català de Mallorca parlava amb els pagesos i amb la seua estimada Catalina Homar, amb qui va compartir els dies i l'amor. En aquesta llengua va escriure contes i rondaies». Així ens ho explica Marià Torres.

QUARTA PARADA

◊ Sant Miquel de Balansat

Hem de seguir la parada de Sant Miquel de Balansat amb un llibre davall el braç, com a mínim, de Marià Villangómez. Podria ser *L'any en estampes*, escrit el 1956. Són dotze capítols (que es corresponen amb els dotze mesos de l'any) que giren al voltant de la vila de Sant Miquel de Balansat. Necessàriament hem de situar-nos al costat de l'estàtua de bronze de dos metres d'alçada, obra de l'escultora basca Lourdes Umerez, que es va col·locar el 2005 davant mateix de l'església, al capdamunt del puig de Missa. El camí que ens hi du està marcat per un viacrucis. L'estàtua mostra un Marià Villangómez dret, caminant amb un llibre obert entre les mans.

L'obra literària mostrarà com era la crida de la missa dels diumenges, el paisatge de Sant Miquel en cadascuna de les estacions de l'any, la indumentària típica eivissenca, el ball pagès, els al·lots «que arriben a l'escola en petits grups. Les seves veus posen una nota escandalosa en el matí del poblet, que sense ells estaria buit i silenciós [...]. Solen tenir una vivesa en la conversació que s'apagarà sovint davant les preguntes del mestre».

També és el moment de recordar l'aportació de Villangómez a la llengua catalana estàndard. El 1933 va publicar el seu primer poema a *Diario de Ibiza*. Tenia vint anys. Doncs des d'aquell mateix moment, Villangómez va inscriure's en un model de llengua que convergia en unes solucions lingüístiques generals i unitàries. Sí que és cert que també sempre va procurar enriquir la llengua comuna amb lèxic i expressions propis del català d'Eivissa.

Isidor Marí també ha explicat que, als anys setanta, es va reactivar l'Institut d'Estudis Eivissencs, amb el qual es va plantejar un model de llengua comuna culta. «La premsa eivissenca d'aquells anys va recollir successives polèmiques, sovint tenses i crispades, sobre la identitat lingüística i cultural de les Pitiüses. Villangómez no hi va tenir mai un paper bel·ligerant de primera línia, però va saber intervenir en moments decisius, per tal de puntualitzar qüestions lingüístiques que alguns intentaven tergiversar». Hi havia en aquella època, efectivament, qui feia bandera de solucions antinormatives per reivindicar una certa identitat eivissenquista i, al mateix temps, anticatalana.

El 1972 Villangómez va publicar *Curs d'iniciació a la llengua*, en què es descriuen les regles ortogràfiques i gramaticals per als aprenents de català, amb un pròleg i un epíleg prou representatius del model de llengua triat. Més endavant, durant els anys 1977 i 1978, l'autor també va argumentar les seves opcions lingüístiques a les pàgines del setmanari *Uc*. Un dels temes centrals de debat va ser, aleshores, l'ús de l'article literari davant l'article salat.

Institut d'Estudis Eivissencs.

Fotografia: Institut d'Estudis Eivissencs (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](https://commons.wikimedia.org/).

«Tant aquestos escriptors mallorquins i menorquins com els eivissencs han començat per escriure l'article derivat d'*ille*, amb la qual cosa, ampliant l'ús ben viu d'aquest article en el parlar de les illes en bastants de casos, han continuat una tradició molt antiga i han procurat una unificació amb els altres parlars catalans. L'article salat sempre ha tengut en l'escriptura un ús molt limitat».

Villangómez va seguir el mestratge de Francesc de Borja Moll i va saber enriquir amb indicacions variades el català d'Eivissa i de Formentera. Un bon exemple n'és el demostratiu aquestos, que veim escrit en el paràgraf anterior i que Villangómez defensava al costat d'altres plurals amb *-os* final. Però

el gran autor d'Eivissa, autor dels famosos *Sonets de Balansat*, també va parlar de grafies i pronunciacions, de morfologia nominal i de morfologia verbal. «En el camí que duu a la llengua literària i general, tots hem de renunciar a algun particularisme».

Des d'aquest paratge excepcional, amb una vista esplèndida de l'illa més rural i més genuïna, recomanem dues obres especials: *Recull de dites i refranys d'Eivissa*, d'Enric Fajarnés Cardona, i *El refranyer eivissenc d'Antoni Juan Bonet*, recollit i comentat per Isidor Marí i Víctor Pàmies. És un bon moment per descobrir el sentit de frases com «Gaiato i senaieta, i viure esquena dreta» o «Anar per llana i tornar tos».

Curiositats

Curs d'iniciació a la llengua, de Marià Villangómez, i *Endevinetes*, a càrrec dels alumnes de les escoles de Sant Josep, dirigits per Pere Planells Marí, van ser els dos primers títols en català que va publicar l'Institut d'Estudis Eivissencs. Aquesta entitat, fundada el 1949, té la seu al número 29 de la via Púnica d'Eivissa. La biblioteca està especialitzada en temes de les Pitiüses i s'hi pot consultar el fons Marià Villangómez. És oberta cinc dies a la setmana.

Itinerari 4. **FORMENTERA**

«La petja lingüística»

- **Sant Francesc de Formentera**
- **Far del cap de Barbaria**
- **El Pilar de la Mola**

PRIMERA PARADA

📍 Sant Francesc de Formentera

Arribam a Formentera amb vaixell. Podem embarcar a Dènia (País Valencià) o a Eivissa, des d'on surt un vaixell, si fa no fa, cada mitja hora cap a l'illa habitada més petita de les Balears. Són 83,2 km².

Segons Joan Coromines, el topònim *Formentera* ve etimològicament de *promontoria*, 'illa de caps', referint-se als dos promontoris que es veuen des del mar: a l'oest, el puig d'en Guillem (107 m), i a l'est, la Mola (192 m). Però, en canvi, Joan Veny sosté la tesi tradicional, segons la qual la forma *formentera* es basa en un derivat de *forment* ('blat'). «Recordem que sovint la denominació medieval és la *Formentera* i que no falten documents al·lusius a la seva producció bladera».

S'hi va referir, igualment, el poeta de les Pitiüses, Marià Villangómez:

☞ Assolellats els camins / de sorra; de roques netes, / la plaça amb quatre casetes; / i, més amunt uns molins, / molins on la vela espera, / entre vuit vents, quin vindrà / a moldre aquest poc de gra / d'on prengué nom Formentera. ☞

Formentera és una illa còmoda de transitar. Es pot recórrer amb bicicleta, amb moto, amb cotxe o amb els autobusos públics. L'artèria principal la travessa d'una punta a l'altra, entre el port de la Savina i el far de la Mola: entre els dos punts hi ha poc menys de vint quilòmetres.

El web oficial de turisme de Formentera ho diu ben clarament: «Des del moment en què desembarcam a Formentera, respirarem aquest aire de calma tan característic i, de seguida, ens sentirem captivats per la gent, l'atmosfera inigualable i les seves aigües».

La primera parada ens du fins a Sant Francesc de Formentera amb motiu de les famoses «eixides filològiques» que mossèn Antoni M. Alcover va iniciar el 1906. Les eixides tenien la finalitat de recopilar informació fonètica, morfològica i lexicogràfica de totes les terres de parla catalana i plasmar-la en el conegut *Diccionari català-valencià-balear* d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll. El canonge de Manacor, que amb els anys es va convertir en un dels gegants de la lingüística catalana, va ressaltar el valor de fer enquestes lingüístiques sobre el terreny: «Hi ha que convenir que és casi impossible fer l'estudi de la fonètica d'una llengua, si el fonetista no recorre totes les regions que la parlen. El sistema de servir-se de terceres persones per aclarir quins fonemes se troben dins les regions, sense visitar-les el qui en fa l'estudi, du mil confusions, mil inexactituds» (*Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, III, 531).

Alcover va seleccionar, al llarg de totes les eixides (1906-1928), fins a trenta localitats de l'àrea balear, que va reclassificar segons els tres subdialectes que comprèn: catorze localitats per al mallorquí, deu localitats per al menorquí i sis localitats per a l'eivissenc, una de les quals era de Formentera. L'enquesta de Formentera, al costat, en part, de la dels territoris menorquins i eivissencs, es va fer l'estiu de 1917 a Sant Francesc. Se'n pot llegir el relat en l'article «Dues eixides filològiques que ens passà per malla donar-ne compte» (*Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, XI, 28-34).

Alcover explica que «may porem agrair degudament [...] an els Rts. Mossènys [rectors] dels pobles que visitarem per fer-hi estudis llingüístics» (*Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, XI, 31). Entre altres persones, totes d'Eivissa, Alcover esmenta també Mn. Vicenç Planells i Tur, de Sant Francesc de Formentera. «Ens aturarem dos dies sencers a Sant Francesc, únic redol de cases i municipi que hi ha en tota l'illa».

La primera parada ens ha de permetre passejar pels carrers de Sant Francesc, que és efectivament la població principal de l'illa, i entrar a l'església del segle XVIII, situada davant mateix del Consell Insular de Formentera, a la plaça de la Constitució. En aquest punt, Alcover devia anar apuntant les particularitats del parlar formenterenc.

Església de Sant Francesc.

Fotografia: EvaLuengo1 (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

També pot ser ocasió de visitar la Col·lecció Etnogràfica de Formentera, en el número 15 del carrer de Jaume I, i les exposicions i els actes diversos que tenen lloc en el Centre Antoni Tur 'Gabrielet', en el número 13 de l'avinguda de Porto-salè. El novembre del 2021 l'Obra Cultural Balear de Formentera va presentar en aquest espai el segon número de la revista sobre llengua, cultura popular i història de Formentera, que es titula precisament *Miranda*. El diccionari normatiu remet l'entrada *miranda* a *mirador*, és a dir, 'lloc d'un edifici des d'on hom pot mirar al lluny'.

No gaire apartats de Sant Francesc, trobam els molins de sa Mirada (o la Miranda): són el molí d'en Mateu i el molí d'en Jeroni. Des dels molins es té una magnífica panoràmica de l'estany des Peix i la Savina, l'illa d'Eivissa i l'illot des Vedrà.

Dels molins estant, és bo recordar autors com Francesc de B. Moll, Isidor Macabich, Marià Villangómez o Enric Ribes, entre d'altres, els quals s'han ocupat en diverses ocasions del lèxic d'Eivissa i Formentera. Moll ja va indicar que el lèxic de les Pitiüses és força proper al valencià. Ho veim en paraules com *amprar*, *boix*, *calbot*, *fumarell*, *llimac*, *madeixa*...

Ribes afirma que «deuen ser pocs els mots que, de veritat, només s'usen a les Pitiüses». Amb tot, esmenta *al-lero* ('gatzara'), *baldraca* ('càntir'), *bambo* ('balb'), *boldo* ('pedra rodona'), *carrasca* ('escorça d'arbre'), *torissa* ('femella de bestiar de llana des que neix fins que té un any'), *xavat* ('content')..., amb la indicació, tanmateix, que alguns d'aquests mots ja són en retrocés. Potser encara no ho són les paraules que uns estudiants de l'institut de Formentera van recollir en el llibre *Qui vol peix... Aportació a l'estudi dels ormejos de pesca i al vocabulari nàutic de Formentera* (Institut d'Estudis Eivissencs).

La paremiologia comparada digital (*pccd.dites.cat*), de Víctor Pàmies, ens pot fer passar una bona estona entorn d'aquesta dita marinera i de tantes altres amb el mar de fons. «Qui vulgui peix, que es mulli

el cul». O «Lo que vulgue peixet, que se mulle el culet»... El folklorista menorquí Francesc Camps i Mercadal va recollir una variació illenca d'aquest refrany: «Qui peix vol menjar, sa coa s'ha de banyar».

Curiositats

El romanista Joan Veny aporta dades molt interessants per avalar l'origen etimològic de *Formentera*: altres topònims com ara *Formentera de Segura* (País Valencià), *Formentera de l'Amolaire* (Rosselló, Catalunya del Nord) i *Fromentières* (País del Loira, França) estan lligats a la paraula forment ('blat').

Un dels elements centrals que podem veure en l'escut del Consell Insular de Formentera és, precisament, el blat.

La Col·lecció Etnogràfica és una exposició permanent d'eines, mobles i indumentària que mostren com era la vida a l'illa fins a mitjan segle XX. És oberta de 9 h a 14 h i de 17 h a 19 h, de dilluns a divendres.

El 3 de desembre se celebra Sant Francesc Xavier i és festa al poble. I el 25 de juliol se celebra Sant Jaume, que és el patró de Formentera. I, per tant, aquest dia també és festa al poble i a tota l'illa. Sant Jaume és patró de Manacor, Alcúdia, Guardamar, Riudoms, Bellver de Cerdanya i força altres poblacions de parla catalana. Jaume és un nom portat per diversos reis de la Corona d'Aragó i per tres dels quatre monarques de la Corona de Mallorca. En el blog del lingüista Gabriel Bibiloni (<https://bibiloni.cat/blog>) podeu llegir la història lingüística del nom hebreu original, *Ya'qob*.

SEGONA PARADA

📍 Far del cap de Barbaria

Sortint de Sant Francesc en direcció a la punta més meridional de l'illa, arribam al far del cap de Barbaria. Construït el 1971, quan encara no s'havien inventat els radars marítims, cada quinze segons emet dos llampecs de llum blanca que il·luminen el cel de l'illa amb l'objectiu d'orientar els vaixells: la llum del far s'estén fins a divuit milles enllà!

El nom del cap, Barbaria, prové de la relativa proximitat de les costes africanes, que eren conegudes com a *berberies* ('lloc on viuen els berbers'). És recomanable assegurar-se i contemplar el mar, mentre ens deixam endur per les explicacions de Joan Veny, que el 2015 va esbossar una possible història lingüística dels peixos de les illes Balears.

La major part del fons lingüístic que es refereix a la fauna marina balear ve del llatí, que a la vegada l'hereta del grec. Diguem tan sols tres noms de peixos: del grec BOAX es va passar al llatí BOCA i, després, al català *boga*; del grec GONGROS es va passar al llatí CONGER i, després, al català *congre*; del grec MULLOS es va passar al llatí MULLUS i, després, al català *moll*.

Altres noms de peixos depenen d'una font estrictament llatina. La forma SQUATUS va donar lloc a *escat*; MUGILE va donar lloc a *míjol*; SCORPAENA va donar lloc a *escórpora*, i LUPUS va passar a *llop*, dit així per la seva voracitat. A Eivissa i Formentera, el llop va rebre un sufix augmentatiu i se l'anomenava *llibarro*.

Arran de les relacions intenses entre les Balears i Gènova, que era una potència naval a l'edat mitjana, alguns noms de peixos tenen una influència genovesa. És el cas del nom *jonqueti* —en el català peninsular se'n diu *xanguet*—, que deriva de l'italià *giancu* ('blanc') i *gianchetu* ('blanquet'), pel color d'aquest peix tan petit. En mallorquí se'n diu *jonquillo* per un canvi de sufix.

També han deixat una certa petjada en els noms de peixos l'occità i el castellà: aquell, amb formes com *rascassa* ('escórpora'), dita a les Pitiüses, o *graneu* ('garneu') i *buldroi* ('rap'), dites a Menorca; i aquest, el castellà, amb *llenguado* ('palaia') o *cavalla* ('verat') —paraula que es fa servir a les Pitiüses com a conseqüència de les estretes relacions amb la costa valenciana. És curiós descobrir que la forma en castellà s'imposa en espècies enllaunades (*atun*, *anxoà*, *berberetxo*) enfront del nom genuí que rep l'espècie en estat natural (*tonyina*, *aladroc*, *escopinya de gallet*).

Far del cap de Barbaria.

Fotografia: Yashima (CC BY-SA); font: Flickr.

Un dels casos més curiosos és, potser, quetsémper, que trobam recollit en el *Diccionari de la llengua catalana*: es tracta del peix que els ictiòlegs anomenen *Synodus saurus*, similar al lluç i especialment abundant a les Balears (en català, *llangardaix*; en francès, *lézard*; en castellà, *pez de San Francisco*). El nom prové d'una part d'un versicle en llatí, «*et nunc et semper*», interpretat com a «*e nun quet semper*» amb el valor semàntic de 'persona de poc seny' i aplicat al *Synodus saurus* en el marc de la ironia i de l'escàs valor comercial de l'espècie. El fet és que la paraula quetsémper té moltes variants: potser per això hi ha qui diu que tal cosa «té més noms que un quetsémper».

Si, en lloc de mirar cap a la mar, alçam la vista, potser veurem algun virot, que és un ocell marí únic al món. Només se'n veuen a les Illes Balears. El virot nidifica sobretot a la Mola, però també en el penya-segat del cap de Barbaria hi ha —o hi havia— una de les colònies reproductores d'aquesta au en perill d'extinció.

Tradicionalment hi havia el costum de *virotar* o baixar amb cordes pels espadats per caçar aquests pobres ocells.

Com a introducció de la tercera i darrera parada, direm que els habitants de la Mola s'autoanomenen col·loquialment *virots*.

Curiositats

El paisatge del far i del cap de Barbaria s'ha pres de referència en una colla de pel·lícules; la més citada és possiblement *Lucía y el sexo*, de Julio Medem.

La vegetació d'aquesta zona és escassa. Hi sol fer un vent fort. De maig a octubre els darrers dos quilòmetres s'han de recórrer a peu: els vehicles es deixen en un pàrquing habilitat. Als voltants del far trobam dos punts de visita recomanable: la cova Foradada, que és una gruta que condueix a un mirador natural, i la torre des Garroveret, que és una torre de defensa del segle XVIII.

TERCERA PARADA

○ El Pilar de la Mola

La tercera parada vol ser una «eixida filològica» comparable a la que va fer Antoni M. Alcover el 1917. Ell es va quedar a Sant Francesc —tal com hem vist a la primera parada—, però nosaltres anirem des des Caló fins al Pilar de la Mola, a peu, amb la intenció d'elaborar un petit vocabulari del paisatge. Ho apuntarem al mòbil o, si ho preferiu, agafarem un llibre i una llibreta. Així treballava un estudiós de la llengua a principis del segle xx!

Sortim des Caló, que és un petit nucli de població configurat al voltant d'un moll. Hi trobam unes casetes de fusta, arran d'aigua, i un varador tradicional per a les embarcacions de pesca, llaüts i bots. Un **varador** o **escar** és un lloc fet a propòsit per posar o tirar una nau al mar (i, per descomptat, per treure-la de l'aigua). Aquests escars de fusta tenen la categoria de lloc d'interès cultural.

Vista aèria de la Mola.

Fotografia: José A. (CC BY-SA); font: [Wikimedia Commons](#).

Deixam el poble en direcció als penya-segats de la Mola. Trobam de seguida l'antic camí de la Mola, el camí de sa Pujada, empedrat en alguns trams, que voreja els penya-segats i les restes d'una antiga pedrera de marès. El **marès** és una roca sedimentària composta per grans de sorra cohesionats per un ciment natural. És un material porós que absorbeix molta humitat. En les construccions tradicionals de Formentera es feia servir aquest material.

El camí s'endinsa en el bosc i aleshores veim un arbre que té molta presència a l'illa, més que a la resta de les Balears: la savina (*Juniperus phoenicea*). La **savina** és un arbre o arbust d'una fusta forta, molt valorada per fer bigues, tegells i jàssenes. Aguanta molt bé condicions extremes de vent, sol i, fins i tot, sal. La savina és símbol de resistència i adaptabilitat. Sovint veim aquest arbre amb la capçada deformada pels efectes del vent.

Anam pujant pel camí que, si hi anam a l'estiu, ens protegeix del sol, i si hi anam a la tardor, ens pot servir per trobar-hi algun esclata-sang (o **pebràs**). Hi trobam pins i un sotabosc ple de mata, de savines i de bruc (o **cepell**).

De cop, sortim del bosc i ens trobam uns paratges oberts i lluminosos. Entram en un territori rural, amb camps de cultiu i una estesa de camins vorejats de murs de pedra seca. És el pla de la Mola, tot esquitxat de casetes blanques i d'una xarxa invisible d'unes construccions subterrànies ben especials: a la Mola no hi ha pous per causa de l'altitud, però sí que hi ha cisternes i aljubs. Un **aljub** és un dipòsit tallat a la pedra o fet d'obra i cobert de volta per arreplegar l'aigua de la pluja.

Al pla de la Mola hi trobam un altre element característic del paisatge de Formentera: la **figuera**, un arbre rústic que sovint es troba sol, enmig o a la

vora dels camps, molt resistent a la secada i a la salinitat. Perquè les cabres i les ovelles no es mengin les figues de les figueres, hi veim els característics estalons que creen l'ombra per al bestiar. Un **estaló** és un pal bifurcat en un dels seus extrems que serveix per aguantar les branques dels arbres.

Arribam al centre de la plana, on és el Pilar de la Mola, un poble tranquil en una illa igualment tranquil·la. Hi podem veure la parròquia de la Mare de Déu del Pilar, amb l'església pintada amb calç, tota blanca. I el molí Vell de la Mola; i, seguint la carretera principal, trobam el far de la Mola, que s'eleva majestuós damunt alçàries de fins a 120 m d'espadat. Les condicions de difícil accés a aquests paratges han fet que a Formentera hi hagi algunes espècies vegetals úniques, com la **saxífraga**, que és

una petita herba bulbosa que creix en esclertes de les roques, on la pluja o l'aigua de la mar forma un petit bassal. Es va descobrir a la Mola el 1918.

També trobam una planta perenne en els penya-segats de la Mola orientats al nord: és la **col de penya** o **herba penyalera**, amb fulles ovalades de devers 5 cm de llarg que tenen un tacte sedós. Les flors són de color morat i s'agrupen de tal manera que semblen una col.

Formentera és un territori petit però infinit de racons, amb una llengua catalana que vol viure sense impediments normatius i administratius. Per això el 25 de novembre de 2020 el Consell Insular de Formentera va aprovar una moció per aturar les pràctiques de fragmentació lingüística.

Curiositats

La raó dels murs de pedra seca que delimiten carreteres, camins i propietats la trobam en els primers pobladors de l'illa, a finals del segle XVII: Marc Ferrer i Antoni Blanc, que posaven com a condició a familiars i nouvinguts que havien de tancar els trossos de terra on s'instal·lassin amb murs de pedra de sis pams d'alçada.